

Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги

Б.Ельцин атындагы Кыргыз-Орус Славян университети

Ж.Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университети

Д.08.15.519 Диссертациялык кеңеши

**Кол жазма укугунда
УДК: 334.738.433**

Абдиева Адиля Ильясбековна

**Кыргыз Республикасынын коммерциялык банктарынын
атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү**

08.00.10 – финансы, акчанын айлануусу жана кредит- адистиги

АВТОРЕФЕРАТ

**Экономика илимдеринин докторлук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертация**

Бишкек – 2016

Диссертациялык иш Башкаруу, укук, финансы жана ишкердик эл аралык академиясынын «Финансы» кафедрасында аткарылган

- Илимий кеңешчиси:** Экономика илимдеринин доктору, профессор
Саякбаева Айганыш Апышевна
- Расмий оппоненттер:** Экономика илимдеринин доктору, доцент
Аскарова Айнура Каныбековна
- Экономика илимдеринин доктору, профессор
Ержанов Муктар Салтаевич
- Экономика илимдеринин доктору, доцент
Адиева Айнура Абдужалаловна
- Жетектөөчү мекеме:** К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитар.
университетинин «Финансы, банктык иш жана салт
кафедрасы, дареги: 720044, Кыргыз Республика
Бишкек ш., 7-кичи району, 34-үй.

Диссертациялык иш 2016-жылы «9»-сентябрында саат 14.00дө, 720022, Бишкек шаары, Чүй проспекти, 6 дареги боюнча Б. Ельцин атындагы Кыргыз - Орус Славян университети жана Ж. Баласагын атындагы Кыргыз Мамлекеттик университетинин алдындагы экономика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча уюштурулган Д 08.15. 519 диссертациялык кеңештин жыйынында, экономика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын коргоосу болот.

Диссертациялык иш менен Б. Ельцин атындагы Кыргыз - Орус Славян университетинин Илимий китепканасынан таанышууга болот.
Дареги: 720022, Бишкек шаары, Киев көчөсү, 44.

Автореферат 2016 - жылы «   » -   таркатылды.

**Илимий катчынын м.а.,
диссертациялык кеңештин мүчөсү,
э.и.д.**

Э.У. Кулова

ИШКЕ ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨ

Изилденүүчү теманын актуалдуулугу. Экономиканы глобалдаштыруу шарттарында кредит алкагында атаандаштыкты өнүктүрүү өндүрүүчүлөрдүн жана кредит алуучулардын кызыкчылыктарына тийиштүү болгон мыйзамга ылайык процесс болуп эсептелет. Атаандаштык банк кызматтарынын рыногунун тең салмактуулугуна жана ошону менен бирге кредиттик тең салмактуулукка жана биринчи кезекте банктык системага түздөн-түз өз таасирин берет. Мамлекеттин стратегиялык максаты Кыргыз Республикасынын социалдык-экономикалык өнүгүүсү болуп жана бул максатка жетүүнүн артыкчылыктуу тапшырмаларынын бири, республиканын банк системасынын атаандаштыкка болгон мүмкүнчүлүгүн арттыруу болуп эсептелет. Кредит системасынын, өзгөчө банк системасынын институционалдык кайра түзүлүшү жалпысынан өлкөдө экономикалык жана финансы абалынын өзгөрүшүнө алып келет. Акыркысы республиканын аймактык жаатында банк системасынын кеңири жайылтылышынын жоктугу менен байланыштуу. Жыйынтыгында, аймактардагы банктык атаандаштыктын төмөндүгүнөн терс көрүнүштөр орун алууда. Банктардын кардарлардан алыс болуусу инвестициялык ресурстарды тартууну жана аларды натыйжалуу колдонууну өзгөчө проблемага айландырууда. Мунун бары банктык атаандаштыкты терең жана комплекстүү изилдөөнүн зарылчылыгын аныктайт.

Экинчи жагынан, банк системасындагы атаандаштык анын өзгөчөлүгүнө байланыштуу улуттук рыноктордо товарларга жана кызматтарга атаандаштыкка караганда толук эмес изилденген, ал эми банктык атаандаштыкты изилдөө усулдары андан да аз каралган. Андан тышкары, рынокто банктык атаандаштыктын деңгээлин аныктоого арналган комплекстүү изилдөөлөр жокко эсе. Саясий жана финансы каатчылык шарттарында акыркы жылдары жүргүзүлгөн изилдөөлөр негизинен комплекстүү мүнөздө эмес, жана жалпысынан банк системасын өнүктүрүүнү изилдөөгө арналган.

Кыргыз Республикасынын банктык атаандаштыктын теориялык жана практикалык аспектилери илимий иштелип чыгуусунун жетишсиздиги бул изилдөөнүн максатын жана талаптарын аныктады.

Атаандаштыктын теориясы жана практикасы маселелери боюнча теориялык иштеп чыгуулардын негизи катары маанилүү чет өлкөлүк авторлордун иштеринин ичинен А.Смиттин, К.Маркстын, А. Маршалдын, Э. Чемберлиндин, Д. Робинсондун, Дж. Кейнстин, П. Самуэльсондун, Дж. Гэлбрейттин, Т. Веблендин, Л. Мизестин, Ф. Хайектин, Й. Шумпетердин, М. Портердин, И. Ансоффдун, Ф. Котлердин жана башкалардын илимий салымдарын баса белгилесек болот. Кыргыз Республикасынын атаандаштыктын өзүнчө маселелерин изилдеген Ата мекендик илимпоздордун иштеринин арасынан академик Т.К.Койчуевдин, ошондой эле, профессор Ш.М.Мусакожоевдин, А.А.Саякбаеванын, А.А.Мигранянын жана башкалардын эмгектерин баса белгилей кетүү абзел. И.И.Искаков, Т.Ю.Джолдошева, А.К.Аскорова, Д.Ч.Бектенова сыяктуу профессорлордун

иштеринде финансы алкагындагы атаандаштыктын маселелери тагыраак камтылган.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты теориялык жана практикалык сунуштарды, диагностикасынын жана тышкы жана ички алкактарда факторлордун таасир берүүсүн эске алуу менен алардын атаандаштыгына комплекстүү баасынын негизинде коммерциялык банктардын өнүгүүсүнүн концептуалдык негиздерин иштеп чыгуу болуп саналат.

Аталган максатка ылайыктуу төмөндөгү талаптар коюлду:

- Банктык атаандаштыктын мазмунун жана өзгөчөлүгүн изилдөө;
- республикада колдонуу үчүн чет өлкөлөрдөгү банк секторлорунда атаандаштыктын ийгиликтүү тажрыйбаларын карап чыгуу;
- банктык атаандаштыктын түзүлүшүндө мамлекеттик жөнгө салуунун ролун жана ордун аныктоо;
- финансы секторунда коммерциялык банктардын атаандаштыгынын негизги ролун изилдөө жана негизги көрсөткүчтөр боюнча алардын атаандаштыгына карата салыштырмалуу мүнөздөмө берүү;
- банктардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүдө инновациянын ролун жана анын банктардын финансы көрсөткүчтөрүнө тийгизген таасирлерин аныктоо;
- коммерциялык банктардын тышкы жана ички чөйрөсүндөгү абалын жана өнүгүүсүн аныктоо;
- Кыргыз Республикасынын коммерциялык банктарынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө комплекстүү баа берүү жана алардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн негизги проблемаларын аныктоо;
- коммерциялык банктардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун концептуалдык негизин аныктоо жана банктык **алкакта** атаандаштыкты өнүктүрүү жана аны колдоо боюнча тажрыйбалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Диссертациянын илимий жаңылыгы банктык **алкакта** атаандаштык мамилелерди комплекстүү талдоо жана алардын өзгөчөлүгүн аныктоо болуп саналат. Илимий жаңылыкты аныктоочу маанилүү жыйынтыктар:

- Кыргыз Республикасынын рыноктук экономикасын өнүктүрүү шарттарында «банктык атаандаштык» түшүнүгүн аныктоого автордук аныктама берилген;
- Кыргыз Республикасында банктык атаандаштыгынын өзгөчөлүгү аныкталган;
- банктык системада «ак ниет атаандаштык» негизи катары банк ишмердигинде мамлекеттик жөнгө салуунун орду жана ролу аныкталган;
- кредит берүү чөйрөсүндө коммерциялык банктардын башкы атаандаштары аныкталган;
- И.О.Спицын, Я.О.Спыцина авторлору тактаган усулу боюнча атаандаштыктын мүмкүнчүлүктөрүн баалоонун негизинде, беш каралуучу

банк боюнча ишмердигинин багытын өнүктүрүү деңгээлин көрсөтүүчү банк кызматтарынын позициялар картасы түзүлгөн;

-Х.А.Фасиева жана А.В.Крахмалева сунуштаган усулунда мекенибиздеги беш банк-атаандаш боюнча банк кызматтарынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө баа берүү мүмкүнчүлүгү оңдолуп жана ыңгайлаштырылган жана алардын баалоолорунун сапатынан көз карандылыгы берилген;

- банк-атаандаштары боюнча банк кызматтарынын сапаттарынын беш талабын баалоо үчүн «SERVQUAL» усулу такталган жана биздин шартка ыңгайлаштырылган;

- банктын ишмердигинде инновациялык мамилелер иштелип чыккан жана так бир банкта ишке киргизилген;

-чечимдердин алты портфелинен турган коммерциялык банктын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу боюнча комплекстүү матрица иштелип чыккан;

- атаандаштыкка жөндөмдүү кызматтарды киргизүү боюнча сунуштар жана коммерциялык банктын атаандаштык чалгын кызматын түзүү, ошондой эле, калктын финансылык билимсиздигин жоюу жолу иштелип чыккан.

Диссертация темасынын ири илимий программалар менен **байланышы.** Диссертация темасы Кыргыз Республикасынын 2013-2017-жылдар аралыгында Туруктуу өнүгүү улуттук программасы, Кыргыз Республикасынын 2013-2017-жылдар аралыгында Экспортту өнүктүрүү стратегиясы, Кыргыз республикасынын калкынын финансылык билимин жогорулатуу боюнча Өкмөттүн концепциясы, Кыргыз Республикасынын 2014-2017-жылдар аралыгында банк секторун өнүктүрүүнүн негизги багыттары менен тыгыз байланышкан.

Диссертациялык изилдөөнүн **иш-тажрыйбалык маанилүүлүгү** иштин негизги жыйынтыктары КРУБдун «Кыргыз Республикасынын 2014-2017-жылдар аралыгында банк секторун өнүктүрүүдөгү негизги багыттары» программасын жана банк кызматтарынын кызмат көрсөтүү мүмкүнчүлүктөрүн жогорулатуу үчүн шарттарды түзүүдө, банк секторунун туруктуулугун жогорулатууга, натыйжалуулугун, банк ишмердигинин коопсуздугун жана ишенимдүүлүгүн колдоого, аймактык жана жергиликтүү рынокторду өздөштүрүү жана андан ары финансылык ортомчулуктун деңгээлин өнүктүрүү үчүн жаңы банк технологияларын киргизүүдө көмөк берүүчү Кыргыз Республикасынын финансылык билимин жогорулатуу боюнча Өкмөттүн концепциясын ишке ашырууда колдонууга мүмкүн болгондугунда.

Банк ишмердиги тармактар аралык функционалдык жана жиктелген олигополия шартында аракеттенгендиктен, иш-тажрыйбадан алынган жыйынтыктарды жана сунуштарды банк ишмердигинде атаандаштыкты өнүктүрүү аны менен биргеликте жаңы концепцияларын иштеп чыгууда колдонсо болот. Ошондой эле, изилдөөнүн жыйынтыктары «Акча, банктар жана кредиттер», «Банк жана банктык ишмердик», «Банктык иш»,

«Коммерциялык банктарда финансы менеджменти», «Банктык маркетинг» курстарын окууда окуу процессинде колдонууга болот.

Диссертациядагы коргоого алып чыгарылган негизги жоболор:

1. банктык атаандаштык банк рыногундагы субъектилердин атаандашуу процесси сыяктуу, анын жүрүшүндө алар өзүнө бул рынокто туруктуу абалды камсыздоого умтулушат жана ошол эле учурда, банктык атаандаштык ар дайым өзгөрүп тургандыктан натыйжалуу жактары менен бирге финансылык уюмдун өнүгүүсү үчүн тескери натыйжа берүүчү фактор катары да каралышы мүмкүн;

2. азыркы банк атаандаштыгынын өзгөчөлүгү төмөндөгүдөй көрүнөт:

а) Кыргыз Республикасында банктардын ортосундагы атаандаштык, негизинен, банктар арасында болуп ички тармактык мүнөзгө ээ. Бирок банктык рынокко банктык эмес финансы институттарынын пайда болуусу жана анын өнүгүүсү аркылуу Кыргыз Республикасында ички тармактык мүнөздөн банктык атаандаштыктын тармактар аралык функционалдык атаандаштыгына айланды.

б) Кыргыз Республикасындагы банктык атаандаштыктын негизги усулдары банктык системасынын турукташуу учурунда бааларга байланышкан усулдар болгон, бирок банктардын ишмердигинде атаандаштыктын бааларга байланыштуу эмес усулдарын колдонуусу көбүрөөк кездешет. Ата Мекендик банктардагы атаандаштык жеткилең эмес атаандаштыкка тиешелүү, төмөндөгү позицияларга ылайык, тагыраак айтканда жиктелген олигополияга кошууга болот: 1) рынокто фирмалардын саны салыштырмалуу аз (миң же жүз миң эмес, 24 банк) болгон шарттарда олигополияга тиешелүү, 2) биздин банктар жиктелген олигополияга киришет себеби, банктык кызматтардын түрүн көрсөтүүчү тармактарда орун алган, 3) банктык продуктунун кандай мүнөздө болуусуна карата (жиктелген же бир түрдүү), ири же аз санда таралган бааларга басым жасабаган атаандаштыгы орун алган, 4) жиктелген олигополиянын катарына кирүү үчүн ири тоскоолдуктар мүнөздүү (уставдык капиталдын көлөмү - 600 млн.сом).

3. Банктык көзөмөлдөөнүн жана жөнгө салуунун башкы себеби рыноктук негизги механизмдердин жетишсиздиги жана финансы системасындагы банктардын жеткиликтүү уникалдуу абалы себеп болуп эсептелет. Дал келишпеген маалыматтарды топтоодо пайда болуучу рыноктун кемчиликтери банк секторундагы системалуу туруксуздукка алып келиши мүмкүн. Банктар негизи - финансылык ортомчулар, алар төлөм жана клиринг системасында негизги орунда турушат жана банк системасынын туруктуу ишмердигинин бузулушу башка финансы жана финансылык эмес фирмалардын ишинин үзгүлтүгүнө алып келүүдөн да, реалдуу экономика үчүн маанилүү терс таасир берген кесепеттерге алып келиши мүмкүн. Ушуга байланыштуу банктык жөнгө салуу жана көзөмөлдөө системалык тобокелчиликти төмөндөтүү жана туруктуу банктык системаны камсыздоо үчүн зарыл.

4. Коммерциялык банктарга улуттук валютада кредит берүүдө атаандаштыкты финансылык-кредиттик эмес мекемелер түзүүдө. Кредит

боюнча орточо үстөктөр Банктык эмес финансылык-кредиттик мекемелер (БФНМ) үчүн коммерциялык банктарга салыштырмалуу жогору болгондугуна карабай, БФНМнын кредиттику портфели өсүүдө, бул үй чарбасы, кичи жана орто ишмердик тарабынан кредиттик ресурстарга талаптардын жогору болгондугу менен тастыкталууда. Кредит алуучулардын санынын туруктуу өсүшү калк ичинде банктык эмес финансылык-кредиттик мекеменин кызматтарынын талаптуулугун көрсөтүүдө, анткени микрофинансылык уюмдар жергиликтүү аспектиде жеткиликтүү жана кредит берүүнүн жеңилдетилген формасына ээ.

5. Көрсөтүлгөн сапаттын талаптары жана кызмат көрсөтүүлөрдүн баалары боюнча банк рыногундагы негизги атаандаштардын ишмердигин изилдөө орундун суммалык усулунун жардамы менен изилдөөнүн жыйынтыктарына комплекстүү салыштырмалуу баа берүүгө, жана ушуну менен банк-атаандаштардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн деңгээлин аныктоого мүмкүнчүлүк берди. Критерийлерди өсүү жана кемүү боюнча тартипке салуу жобосунан кийин, алардын багытына ылайык сумма орду боюнча атаандаштыкка жөндөмдүү банкты табууга мүмкүнчүлүк берген матрица түзүлгөн. Изилденүүчү бешг банктын ишмердигинин багыттарын өнүктүрүү деңгээли боюнча банк кызматтарын көрсөтүүчү позицияларынын түзүлгөн карта, жогорку сапаты жана кызматтарынын жогору эмес баасы менен лидерлер тобун, кызматтарга төмөнкү баалары жана алардын орто сапаттары менен ортоңку топту жана орто баалар менен төмөнкү сапаттары менен үчүнчү топко бөлүүгө мүмкүнчүлүк түздү.

6. Атаандаштык күрөшүнүн ийгилигин банк кызматтарынын рыногундагы жыштык аныктайт. Банк кызматынын сапаты колдонуучунун банк кызматын колдонгонго чейин күткөн кабыл алуусу менен колдонгондон кийинки жана колдонуп жаткан учур менен салыштыруу процессине көз каранды. Колдонуучунун банк кызматынын функционалдык жана техникалык аспектилерин беш тепкич негизинде кабыл алуусу сапаттын жогорку коэффициенти «материалдык» жана сапаттын төмөнкү коэффициенти «ишенгендик» критерийлери боюнча аныкталуусу зарыл.

7. Жаңы технологияларды киргизүү кардарларды тез жана ыңгайлуу тейлөөгө мүмкүндүк берет, жана бул кардарлар базасынын жана банктын кирешесин жогорулатат. «Идеялар аянты» инновациялык системаны киргизүүдөн экономикалык натыйжанын жогорулатуу менен, изилделүүчү банктын таза кирешеси да жогорулайт. Чыгашалардын санынын азайганы банктын таза маржалык пайызынын көлөмүн жогорулатат.

8. Комплекстүү чечимдер иштелип чыккан матрицаны ишке ашыруу өлкөнүн аймактык бөлүгүндө коммерциялык банктардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатат, ошол эле учурда, айыл чарбада жана айыл чарба өндүрүмдүүлүгүн, кичи жана орто ишкердиктин экономикалык өсүүсүнө алып келет: тигүүчү, текстилдик жана азык-түлүк чарбасы, куруу, соода, эл аралык соода.

9. Банктын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн көп жайылбаган интернет-банкингди алмаштыра ала турган мобилдүү банкинг

кызматтарын киргизүү зарыл. Уюлдук телефондун жардамы менен жеке финансыны башкаруу арзан жана ыңгайлуу: ири уюлдук операторлор өтүүчү мүмкүнчүлүктөрүн жана маалыматтарын тез өткөрүүнү күчөтүп өзүлөрүнүн тармактарын жаңылоодо, ал эми мобилдик терминалдар рыногунда тез процессорлору менен жана милдеттүү түрдө Интернетке чыгуу мүмкүнчүлүгү менен смартфондор мааниге өзгөчө ээ болушууда.

10. Финансылык билимсиздик акчалай каражаттарын банк системасынан тышкары сактоо, инфляциялык жана жеке акча жоготуунун жогорку коркунучтарына кириптер кылат; бул операцияларды ишке ашырууда тез жана жөнөкөй ыкмаларды колдонбоо, зарыл болгон банк операцияларын аткарууга ашыкча убакыт сарптоого жана жалпы экономикага кескин зыяны тиет. «Финансылык клиниканы» ишке ашыруу калктын финансылык билимсиздигин жоюуда, КРнын УБсы, КРнын Мамфинкөзөмөлдөөсү жана коммерциялык банктар менен кызматташууда заманбап максаты, анын кедейчиликти кыскартууда жаңы жумушчу орундарды түзүү жана өлкөнүн калкынын жумушсуздугун камсыздоо аркылуу ролун көтөрүү, миңдеген үй-бүлөнүн бакубаттуулугунун деңгээлин жогорулатуу менен ал банк секторун өнүктүрүү үчүн шарттарды камсыздайт.

Издөнүүчүнүн өздүк салымы. Кыргыз Республикасынын өнүгүүсүндө банк атаандаштыгынын өнүгүүсүнүн теориялык негиздери биринчи жолу изилделген, банк кызматтарынын сапаты жана анын баасына байланышкан критерийлери боюнча банктардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө комплекстүү баа берилген, банк бренддерин иштеп чыгуу жана алардын республиканын аймактарына тарашы боюнча комплекстүү чечимдери иштелип чыгарылган. Коммерциялык банктардын жана банктык эмес кредиттик-финансылык мекемелердин аймактык бөлүктө реалдуу секторду каржылоодо проблемалары боюнча изилдөөлөрдүн жыйынтыктары Кыргыз Республикасынын Экспорттун өнүктүрүү стратегиясында проблемаларын чечүү матрицасын түзүүдө колдонулган. Биринчи жолу он-лайн режимде «Финансылык клиника» алкагында КТРК аркылуу кредиттөө боюнча атайын сабактар өткөрүлгөн.

Диссертациянын жыйынтыктарын апробациялоо. Диссертациялык иштин негизги жол-жоболору төмөндөгү илимий-теориялык жана илимий-тажрыйбалык конференцияларда, семинарларда жана форумдарда жарыяланган:

1) «Борбор Азиялык аймакта банк системаларын өнүктүрүүдөгү проблемалар жана келечеги» эл аралык банк форумунда (Бишкек ш., 2007-ж), 2) «мамлекеттик башкарууда инновациялык кадамдар жана өлкөнүн өнүгүү стратегиясы» өнөктөш-өлкөлөрдүн үчүнчү эл аралык илимий-практикалык форумунда (Бишкек ш., 2009-ж), 3) «Билим берүүдө жана илимде интеграциялык жана инновациялык процесстер: абалы жана келечеги» республикалык илимий-практикалык конференцияда (Бишкек ш., 2011-ж), 4) «Кыргыз Республикасынын социалдык-экономикалык өнүгүүсү: жетишкендиктери, проблемалары жана келечеги» вуздар аралык илимий-практикалык конференцияда (Бишкек ш., 2011-ж), 5) «Кыргыз

Республикасынын экономикасын кайра түзүүдөгү проблемалар» эл аралык илимий -практикалык конференцияда (Бишкек ш., 2012-ж), 6) «Кыргыз Республикасынын атаандаштыкка жөндөмдүү экспорту аркылуу туруктуу өнүгүүсү» КРнын Экономика министрлиги менен Эл аралык соода борборунун экинчи кеңештеринде (Бишкек ш., 2012-ж), 6) «Азыркы коомдун экономикасы: кризиске каршы өнүгүүдөгү актуалдуу суроолор» эл аралык илимий -практикалык конференцияда (Бишкек ш., 2012-ж), 7) «Кыргыз Республикасынын азыркы шарттарда экономикасынын өнүгүүсүнүн проблемалары жана келечеги» эл аралык илимий –практикалык конференцияда (Бишкек ш., 2013-ж), 8) «Экономикалык илим: кечээ, бүгүн, эртең» эл аралык илимий -практикалык конференцияда (Бишкек ш., 2014-ж), 9) «Улуу Жибек-Жолу жана Евразиялык экономикалык мейкиндик» эл аралык илимий -практикалык конференцияда (Бишкек ш., 2015-ж), 10) «Кыргызстандын глобалдашуу шарттарында экономикасын туруктуу өнүктүрүү» эл аралык -практикалык конференцияда (Бишкек ш., 2015-ж) жана башкалар.

Диссертациянын изилдөөдөгү жыйынтыктарын жарыялоо. Негизги жыйынтыктары 29 илимий макалада жана 1 монографияда жарыяланган. Макалалар кийинки илимий журналдарда жарыкка чыккан: «Илим жана жаңы технологиялар», «Социалдык-гуманитардык илим», «Вуздардын жарчысы», «КУУ жарчысы», «БГУнун жарчысы», «КМЮАнын жарчысы», «КРнын ПМБАнын жарчысы», «Аль-Пари», «Менеджменттин жана экономиканын проблемалары» жана башкалар.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Диссертациялык иш кириш сөздөн, төрт главадан, корутундудан, колдонулган адабияттардан жана тиркемелерден турат. Иште 64 сүрөт, 32 таблица, 148 библиографиялык булак көрсөтүлгөн, иштин негизги мазмуну 267 компьютердик беттен турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Биринчи главада «Банктык атаандаштыкты өнүктүрүүнүн теориялык-методологиялык негизи» - банктык атаандаштыктын теориялык жана өзгөчөлүк аспектилерин каралат, банктык атаандаштыктын формалары жана усулдары, коммерциялык банктардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн критерийлери жана баа берүү усулдары, ошондой эле, банктык атаандаштыкты өнүктүрүүнүн дүйнөлүк тажрыйбасы изилденет.

Диссертацияда атаандаштыкты аныктоо маселелери боюнча концепциялары каралган, тагыраак айтканда аны аныктоодогу үч фактор: биринчиси атаандаштыкты рыноктогу жарыш катары мүнөздөйт, ал классикалык экономикалык теорияга мүнөздүү; экинчиси атаандаштыкты талапты жана сунушту теңештирүүчү рыноктук механизм катары карайт; үчүнчүсү- рынок түшүнүгүнүн азыркы теориясында негизделет жана атаандаштыкты рыноктун тармактык түрүн аныктоочу критерий катары карайт.

Ата Мекендик адабияттарда Кыргыз Республикасындагы банктарындагы аттандаштык, чет өлкө банкынын капиталынын атаандаштыгына байланыштуу абал сүрөттөлөт. Көптөгөн экономисттер

Кыргыз Республикасындагы чет өлкөлүк банктарынын экспансиясын оң тараптуу деп эсептешет, бирок ошол эле учурда республикадагы банк системасынын үстүнөн улуттук көзөмөлдөөнү сактоо зарылчылыгын белгилешет. Чет өлкөлүк банктардын ата мекендик рынокту калк үчүн банк кызматтары менен толтуруунун жана улуттук экономиканы кредиттөөдө, өзгөчө узак мөөнөттөгү ресурстарда Кыргыз Республикасынын рыногунда инновациялык технологияларды жана кызматтарды киргизүүдө ролун баса белгилеп, изилдөөчүлөр мекенибиздин банктарынын ишмердигинде кыйратуучу учурларды киргизүү мүмкүн эмес, эл аралык финансы рыногунда акча агымдарын чыгаруу болбойт деп эсептешет.

Автор банк чөйрөсүндөгү атаандаштыктын проблемаларын изилдөөдө атаандаштыкты динамикада кароо зарылчылыгы, социалдык-экономикалык контекстте, ошондой эле, өлкөдө жана дүйнөдө коомдук-саясий кайра түзүлүү сыяктуу багыттары; банк ишмердигинин ар кандай тараптарында улуттук салттардын таасирин эске алууда; башка илимдердеги жетишкендиктерди колдонуу- тарых, укук, социология, психология; негизги мааниге ээ деп эсептейт. Жемиштүү ролду рыноктук экономиканын стабилдешүүсүндө, монополия теориясы, атаандаштыкты жөнгө салууда мамлекеттин ролу, рыноктун өзүн башкаруу жана атаандаштыкты мамлекеттик жөнгө салуу, атаандаштыкты жөнгө салууда институционалдык негиздери, глобалдашуунун банктар аралык мамилеге таасири, атаандаштыктын формалары жана усулдары сыяктуу сюжеттерге тийиштүү теориялык-усулдук жоболор зор роль аткарууда.

Кыргыз Республикасынын финансылык жана кредиттик системасынын өнүгүүсүнүн эволюциясын изилдөө банктардын абалы, алардын ишмердиги коомдун абалын чагылдыргандыгын көрсөттү; банктар өз кезегинде өлкөдөгү социалдык-экономикалык кайра түзүүнүн натыйжалуулугунун маанилүү ченемде аныкташууда. Банктар экономикада ресурстарды кайра бөлүштүрүү функциясын ишке ашырууда; банктык система мамлекеттеги эсептик-төлөмдүк механизмдин негизги элементи жана юридикалык жана жеке тараптардын акчалай каражаттарын аккумуляциялоого укугу аларга тийиштүү. Экономиканын банк секторунун ишмердигинин натыйжалуулугун көтөрүүдө негизги шарт атаандаштык чөйрөсүн түзүү, банк секторунда атаандаштыкты өнүктүрүү болуп саналат.

«Атаандаштыкка жөндөмдүү» түшүнүгү — банк тажрыйбасындагы негизги экономикалык теориялардын бири. Анда экономикалык, кадрдык, уюмдук-башкармалык жана банктардын башка мүмкүнчүлүктөрүнүн топтолгон мааниси орун алат.

Кыргыз Республикасында КРнын УБнын Башкармалыгынын 2005-жылдын 2-мартынан №4/1 «Монополияга каршы жөнгө салуунун саясаты жана негизги принциптери, атаандаштыкты өнүктүрүү, жана КРнын УБ тарабынан мыйзамдаштырылган жана жөнгө салынуучу коммерциялык банктар жана башка финансы - кредиттик мекемелер тарабынан көрсөтүүлүүчү Кыргыз Республикасынын банк кызматтары рыногунда колдонуучулардын укуктарын коргоо» токтому менен бекитилген, анда банк

кызматтары рыногунда атаандаштык банктар ортосундагы атаандаштык катары аныкталган, ал учурда алардын өз алдынча иш аракеттери ар биринин банк кызматтарынын рыногунда ишмердигин ишке ашырууда жалпы шарттарга бир тараптуу таасир берүүдө мүмкүнчүлүктөрүн натыйжалуу шарттайт.

Банк рыногунда атаандаштыкты изилдөө анын өзгөчөлүгүн ачуучу төмөндө көрсөтүлгөн негизги түшүнүктөрдү аныктады, ушул убакытка чейин Ата-мекендик экономикалык адабиятта бул түшүнүктөр банк атаандаштыгын изилдөөдө толук каралган эмес:

- Атаандаштыктын алкагы финансы кызматтары (банктык гана кызматтар эмес), продуктунун (кызматтын) жана атаандаштардын көз карандысыз жарышы ишке ашкан рыноктун түрлөрү чөйрөсү катары көрсөтүлөт.

- Банктык рынокто атаандаштыктын каражаты кызмат, ал аркылуу банктар кардарлардын акчасын жана ишенимин тартууну көздөшөт. Кеңири мааниде бул колдонууда канааттандыруу. Атаандаштыктын каражатын тар түшүнүү окшош-кызмат же алмаштыруучу-кызмат көрсөтүүчү атаандашты изденүүгө алып келет. Кеңири түшүнүү кеңири атаандаштарды изденүүгө алып келет- бул кызматта талапты канааттандыра ала турган, же аны башка талапка «которо» алган, же кардардын жашоо ишмердигинен такыр эле талаптан алып сала турган бардык атаандаштар каралат.

- Банктык рынокто атаандаштыктын объектиси финансы кызматтарын колдонуучу – кардар, бул учурда анда тандоо укугу бар.

«Каражатка» жана «объектке» бөлүү атаандаштык күрөшүнүн бир эмес эки чөйрөсүн мүнөздөйт: кызмат бир тарабынан, жана колдонуучу,- экинчи жагынан.

- Атаандаштыктын субъектиси атаандаш, башкача айтканда банк продуктусунун кызматын-түп нускаларын алмаштырган продуктунун же кызматтын рыногун берүүчү финансы же башка уюм.

Көрсөтүлгөн түшүнүктөрдүн мазмунуна жараша финансы рыногунда атаандаштык банктык мүнөздөмө ала алат, ал учурда атаандаштык күрөштүн проблемалары банк- КРнын Улуттук банкынын лицензиясына ылайык банк кызматтарынын мүнөзүндөгү кызматтарды көрсөтүүчү финансы уюм катары каралат.

Банктык атаандаштын түз маанисин көздөсөк бул түшүнүктүн чегинде банктар ортосунда гана түзүлүүчү мамилелерди гана кароо болмок, а бул туура эмес: ар бир өзүнчө алынган коммерциялык банк аны менен банк кызматтарын сатуучу атаандаш түрүндө эмес масса менен иш жүргүзөт, топтордун бири коммерциялык банктар.

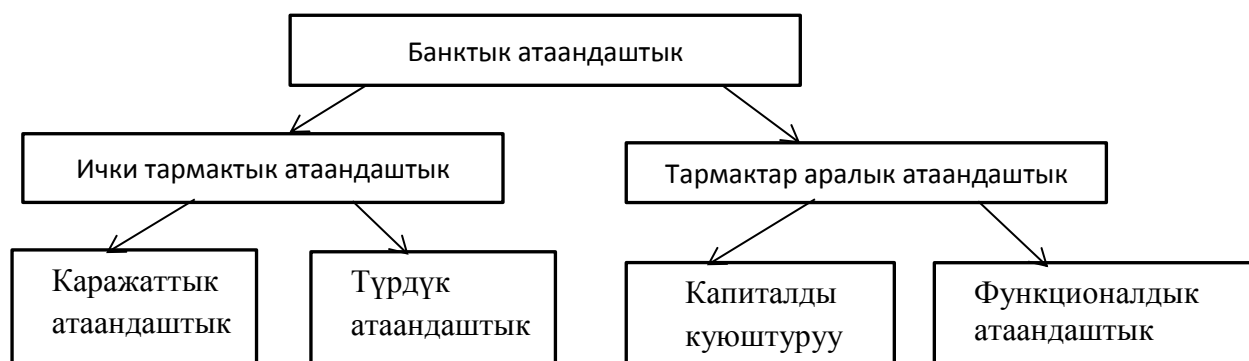
Изилделүүчү экономикалык адабиятты банктык атаандаштык маселелери боюнча изилдөө, жалпылоо жана талдоо авторго банктык атаандаштыкка тагыраак аныктама сунуштоого мүмкүнчүлүк берди: «банктык атаандаштык банк рыногундагы субъектилеринин атаандашуу процесси, анын жүрүүндө алар бул рынокто өздөрүнө туруктуу абалды камсыздоого умтулушат, ошол эле учурда банктык атаандаштык динамикалуу, ар

дайым өзгөрүп турат, жана муну менен катар оң тарап катары финансылык уюмду токтотуучу фактору катары каралат».

Бул мүмкүнчүлүккө ылайык, атаандаш чөйрөнү, атаандаштардын ишмердигинин бардык түрлөрүн туруктуу изилдеп туруу зарыл. Финансылык уюм атаандаштын болуусун эсепке алуусу керек.

Атаандаш субъекттердин тармактык таандыгына ылайык төмөндөгүдөй бөлүп кароого тийиш: 1) ички тармактык атаандаштык жана 2) тармактар аралык атаандаш (1-сүрөт).

Банктык иш өзүнчө тармак эместиги, ал эми ар кандай, көп түрлүү, бири биринен тармактарды айырмалап турган экономика чөйрөсү мурун тастыкталганга байланыштуу, бул банктык атаандаштык классификациялоо формасы чоң мааниге ээ экендиги анык.

1-сүрөт – Атаандаштыктын субъектинин тармактык атаандаштыгына байланыштуу формасы.

Автор Кыргыз Республикасындагы банктык атаандаштык башынан ички тармактык мүнөздү алып жүрүп, банктар аралык болгондугун аныктаган. Бирок акыркы учурда банктык рынокко кирүүчү банктык эмес финансы институттары өнүгүүдө (инновациялык компаниялар, пенсиондук фонддор жана башкалар). Ушуну менен капиталдын банктык эмес секторго куюлушу көрүнүп турат жана Кыргыз Республикасындагы банктык атаандаштыктын ички тармактык мүнөзү тармактар аралык функционалдык атаандаштыкка өзгөрдү.

Банктык рынокто колдонулуучу усулдарына ылайык атаандаштыктын формаларын аныктоо зарылчылыгын изилдөө көрсөттү: баага байланышкан жана баага байланышпаган: 1) баага байланышкан жана 2) баага байланышпаган атаандаштык.

Баага байланышкан атаандаштыктын анык чектери бар. Анан дагы чет өлкөлүк экономисттердин баасы боюнча банктык иште экономиканын башка бир дагы тармагындагыдай эмес баага байланышкан атаандаштыктын мүмкүнчүлүктөрүн азайткан эндогендик жана экзогендик күчтөр иштейт. Биринчиден, пайыздык ставкалары мамлекеттик таасирге дуушар болушу мүмкүн – түз чектөө катары (бекитилген минималдуу жана максималдуу ставкалар, анык бир категорияларындагы кредит алуучулардын мамлекеттик жеңилдетүүлөрү менен жабуу боюнча бекитилген ставкалар, борбордук банктын кредит эсебинин ссудалары боюнча акыркы маржа жана башкалар

аркылуу), ошондой эле жандатуу менен жөнгө салуу (мисалы: эсептик саясаттын ченемдеринин жардамы менен кайра каржылоо боюнча ставкаларды өзгөртүү, башкача айтканда борбордук банк берүүчү коммерциялык банктардын ссудасы боюнча). Экинчиден банктык иштеги баалык атаандаштыктын чектелгендиги пайыздын чеги бардыгы менен түшүндүрүлөт, банк ал чектен ылдый киреше ала албайт. Муну бардык эле банктар өзүнө уруксат бере албайт. Ошондуктан азыркы батыш банктары банк кызматтарына баа алкагында атаандашууну көздөшпөйт, жогорку тарифтерди жана пайыздык ставкаларды сакташат. Үчүнчүдөн, бааларды түшүрүү ар дайым эле суроо-талаптын көбөйүшүнө алып келбейт. Тескерисинче, кээ бир учурларда бул сатып алуучуларда терс түшүнүктөрдү жаратат, ишеничтен кетет. Экономикалык маданияттын өсүшү менен адамдар акча каражаттарын депозитке жайгаштыруу үчүн кредиттик институтту тандоодо пайыздык ставкасынын деңгээлин гана жетекчиликке албаш керек экендигин түшүнүшүүдө: депозиттер боюнча жогорку ставкалар «чөгүп бара жаткан банктар» тарабынан бардык түрдөгү кошумча финансылык ресурстарды тартууну көздөшкөн учурлар аз эмес. Андан тышкары, айрым бир колдонуучулардын бөлүгү кадыр түшүнүк ойлорунан улам кымбатыраак «барктуу» банктардын кызматтарды алууга багытталышат жана ушул үчүн банктык атаандаштык баалык эмес мүнөздү алууда.

Баага байланышпаган атаандаштык товардын мүнөздүк сапаттарын жакшыртууда жана продуктуну (алууну стимулдаштыруу боюнча чараларды кошо) өзгөчө мүнөздөөгө максатка ылайыктуу саясатты жүргүзүүдө негизделген. Баага байланышпаган атаандаштык усулду колдонуунун максаты калоочу туруктуу колдонуучуларды түзүү.

Ушуга байланыштуу банктык баага байланышпаган атаандаштыктын негизги куралы банк кызматтарынын сапаты, ал эми анын критерийлерин табуу проблемалары азыркы учурдагы банк теориясында жана тажырыйбасында эң маанилүү жана актуалдуу.

Кыргыз Республикасындагы банктык атаандаштыкты жеткиликтүү жана жеткиликсиз атаандаштык бөлүүлөрүнөн караганда изилдөө Атамекендик банктык атаандаштык жеткиликсиз атаандаштыкка карайт, тагыраак айтканда жиктелген олигополия. Бул төмөндөгү факторлор менен түшүндүрүлөт:

биринчиден, олигополия тармактык рынокто фирмалардын аз сандыгы болгон учурда орду бар (миң же бир миң эмес, мисалы Кыргыз Республикасында 24 банк);

экинчиден, жиктелген олигополия банк кызматтарына кошо башка кызматтардын түрлөрүн чыгарган тармактарда орду бар;

үчүнчүдөн, азык кандай мүнөзгө ээ болгондугуна жараша (жиктелген же бир түрдүү) аз же көп таратуу баалык эмес атаандаштыкка көз каранды;

төртүнчүдөн, жиктелген олигополияга жогорку кирүү тоскоолдуктары жатат. Бир тараптан олигополиялык рынокко болгон жогорку атаандаштыкка жөндөмдүүлүк үчүн кирүү өтө кыйын, эреже катары ири же көп убакыттан бери иштеп келе жаткан банктар үчүн. Экинчи жагынан олигополия негизинен

Кыргыз Республикасынын банктык рыногунда жаралууда, уставдык капитал 600 млн.сомдон кем болбошу керек.

Диссертациянын теориялык бөлүгүндө коммерциялык банктардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө баа берүүдө болгон усулдар изилденген. Изилдөөлөр финансылык талдоодо эң таанымал жана кеңири таркаган усул CAMEL америкалык системага таянаарын көрсөттү, бирок автордун ою боюнча бул система инспекциялык текшерүүнүн жыйынтыктары боюнча көрсөткүчтөрдүн эсебин түшүндүргөнү субъективдүү.

Ошондой эле жакшы таанымал усул В.Кормоновдун жетекчилигинде россиялык эксперттер тарабынан иштелип чыккан, көптөгөн коэффиценттерди өзүнө камтыйт, бирок автордун көз карашында усулдун жөнөкөйлүгүнө карабастан ал дагы субъективдүү мүнөздө, башкача айтканда рейтингде катышуу үчүн зарыл болгон шарттарды өзүнө камтыйт.

Автордун ою боюнча эң эле ыңгайлуу усул бул И.О.Спицын жана Я.О.Спицын иштеп чыккан усул, ал банктын ишмердигинин сандык жана сапаттык мүнөзүн толук өзүнө камтыйт. Автор бул усул башка усулдардан айырмаланып, атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн критерийлеринин так системасын түзүп (анын ичинде көрсөтүүлүүчү кызматтардын сапатын жана анын баасын таасын аныктайт) турат деп эсептейт. Бул усул боюнча анын абалын башка атаандаштардын абалы менен төмөндөгү критерийлери боюнча салыштырса болот: рыноктун абсолюттук жана салыштырма үлүшү, ишмердиктин салыштырмалуу кирешеси, көрсөтүүлүүчү кызматтардын салыштырмалуу сапаты жана баасы, жаңы кызматтардын пайда болуусу, банктын ишмердигинин салыштырмалуу капиталдык сыйымы. Бул жерде субъективизмдин жоктугу маанилүү, башкача айтканда көрсөткүчтөрдүн маанилүүлүгүнө баа берүүгө эксперттик жол колдонулуп жана аларды банктын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн деңгээлин эсептөө үчүн бирдей беш баллдыкка алып келүү.

Автордун ою боюнча банктын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө баа берүүнүн дээрлик бардык усулдары рыноктун кызыкдар болгон бардык субъекттери тарабынан колдонула албайт. Биринчиден, алардын көбү жабык түрдөгү ала алгыс маалыматта негизделишет, алардын баары эсептик маалымат жана убакыт боюнча көлөмдүү, кээ бир учурларда субъективдүү мүнөздү алып жүрүшөт. Буга карабастан автор изилденген кээ бир усулдарды диссертациясынын үчүнчү бөлүгүндө Кыргыз Республикасынын коммерциялык банктарынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө баа берүүдө колдонгонгон.

Экинчи главада «Банк системасынын абалы жана анын экинчи деңгээлин өнүктүрүү» Кыргыз Республикасындагы банктык жөнгө салуусун талдоо, банктык жана банктык эмес секторлордун өнүгүүсүндөгү салыштырмалуу талдоосу берилген, өлкөнүн банктык секторундагы атаандаштыкты инновациялык түзүмү аныкталган.

-Өнүккөн жана өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө банктык ишмердикти интенсивдүү жөнгө салуу ишке ашууда. Банктык жөнгө салуунун жана көзөмөлдөөнүн башкы себеби рыноктук негизги механизмдеринин

бузулуулары жана финансы системасындагы банктардын жеткиликтүү уникалдуу абалы болуп эсептелет. Дал келишпеген маалыматты алуудан келип чыккан рыноктун жетишсиздиги банктык сектордогу туруксуздукка алып келиши мүмкүн. Банктар көптөгөн өлкөлөрдө төлөм жана клиринг системасында борбордук орунду ээлеген негизги финансылык ортомчулар экендигин эске алуу менен банк системасынын орто ишмердигин бузуу башка финансылык жана финансылык эмес фирмалардын ишинин үзгүлтүгүнө караганда, реалдуу экономикага маанилүү терс таасирге алып келиши мүмкүн. Ушуну менен, банктык жөнгө салуу жана көзөмөлдөө системалык коркунучту азайтуу жана банк системасынын туруктуулугун камсыздоо үчүн киргизилет.

Экономисттер арасында азыркы убакытка чейин банктык атаандаштыкты жөнгө салуу механизми тууралуу так түшүнүк жок. Көбүнчө авторлор банктык атаандаштыктын мамлекеттик жөнгө салуусун талдоого көңүл бурушат. Жана бул көрүнүштү мамлекеттик эмес жөнгө салуу механизми жөнүндө дээрлик эч жерде айтылбайт.

Автор банктык рынокто атаандаштыкты жөнгө салуунун түрлөрүн төмөндөгүдөй бөлүү зарыл деп эсептейт: мамлекеттик жана мамлекеттик эмес.

1-таблица - Банктык рынокто атаандаштыкты жөнгө салуунун түрлөрү

Механизмдер түрлөрү	
<i>Мамлекеттик жөнгө салуу</i>	<i>Мамлекеттик эмес жөнгө салуу</i>
Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы	Коммерциялык банктар
Кыргыз Республикасынын Экономика министрлиги (монополияга каршы саясат бөлүмү)	Банктык ассоциациялар, союздар, банктык коомдоштуктар

Банктык атаандаштыкты жөнгө салуучу мамлекеттик орган КРнын УБсы, монополияга каршы саясат бөлүмү (мурун Атаандаштыкты өнүктүрүү жана монополияга каршы жөнгө салуу боюнча департаменти) катары КРнын Экономика министрлиги.

КРнын УБсы банк атаандаштыгын жөнгө салуучу мамлекеттик органга тийиштүү. Анын банк атаандаштыгын жөнгө салуу боюнча негизги милдети банк рыногунун бардык катышуучулары үчүн тең атаандаштык шарттарын түзүүдө.

Банктык жөнгө салуунун жана банктык көзөмөлдүн башкы багыттары жана максаттары Кыргыз Республикасынын банк системасынын туруктуулугун сактоо болуп эсептелет.

Изилдөөлөр рыноктун бардык катышуучулары үчүн бирдей болгон механизмдер банк системасынын туруктуулугуна, бардык субъекттер үчүн оюндун эрежесин түзүү менен банк кызматтарынын рыногунда чың атаандаштыкка көмөк берээрин көрсөттү.

Изилдөөнүн жүрүшүндө автор тарабынан жөнгө салуучу органдардын каталары жана көзөмөлдөөчү органдардын көңүл кароочулугу банк системасынын проблемаларынын жогорулашы мүмкүн экендигин аныктаган.

Ошондой эле, мамлекеттик кепилдиктер өзүнүн терс жагын тийгизээрин баса белгилей кетүү зарыл. Биринчиден, мамлекеттик кепилдик аманатчылардын массалык депозиттеринин же банктык кризисте жардам бере албайт. Тажрыйба көрсөткөндөй банк кризиси орун алган өлкөлөрдө кризис учурунда тигил же бул мамлекеттик коргоо системасында болушкан. Экинчиден, мамлекеттик кепилдик өкмөткө болгон төмөн ишеничтиктен аманатчылардын жана инвесторлордун ишеничин арттыра албайт. Биздин көз караш боюнча эгерде өкмөт натыйжалуу түрдө экономиканын терең проблемаларын чече баштабаса, бардыгын өзүнө алуучу мамлекеттик кепилдик аманатчылардын массалык түрдө депозиттерин кайра алуусунда тоскоолдук кыла албайт.

КРнын УБсы банктардын ыкчам проблемаларын чечүү үчүн гана эмес, банк системасын өнүгүүнүн туура жолуна багыттоосу каралган. Ошону менен бирге, автордун ою боюнча, институционалдык жана түзүмдүк алсыздык банктык жөнгө салуунун жана көзөмөлдөөнүн натыйжалуулугун төмөндөтөт. КРнын УБда натыйжалуу каражаттардын жана иштин усулдардын зарыл болгон арсеналын аз учурда болгондугуна байланыштуу ал аз жөнгө салат, бирок рыноктук жаза чара өз таасирин берет. Маалыматты жайылтууда керектүү деңгээлди камсыздоо жана саясий жактан банк системасын түзүү – рыноктук жаза чаралары жеткиликтүү түрдө натыйжалуу болуш үчүн минималдуу болуусу абзел. Эл аралык бухгалтердик эсептин стандарттарын киргизүү, маалыматтарды жайылтуу жана финансы системасынын башка юридикалык жана институционалдык «тазалык» эскертмелерди түзүү – бул өткөөл экономиканын шарттарында биринчи иретте аткаруулуучу тапшырмалар. Базель комитети эсептеген «негизги принциптер» арасында өнүккөн мамлекеттик инфраструктураны түзүү айтылат, ал банк көзөмөлдөө органдарына банктардын финансылык абалдарына баа берүүгө мүмкүнчүлүк түзмөк. Маалыматтарды кеңири жайылтуу үч эсе жогору натыйжа берет. Биринчиден, банктар кайтарылбас кредиттерди алдын ала биле алышмак, жана кредиттер боюнча жоготууларга каршы резервдин өлчөмүн жеткиликтүү камсыздашмак. Экинчиден, аманатчылар жана башка кардарлар банк башчыларын ишти кылдаттык менен кароого түрткү болгон жазалык таасир берүү рыноктук чараларын колдоно алышмак. Үчүнчүдөн, банктык ишкердиктин тазалыгы убакыт менен банктык жөнгө салуу жана көзөмөлдөө органдарына банктар дуушар болуучу тобокелчиликке баа берүү жана банктык башкарууну бул коркунучтар менен камсыздоо үчүн натыйжалуу каражат арсеналын бермек.

Чет өлкөлүк банктардын өнүгүүсү боюнча дүйнөлүк тажрыйба көрсөткөндөй банктардын атаандаштыгынын өнүгүүсүнө оң да, терс да таасир берээрин даана айгинелеп турат.

Автор Кыргыз Республикасында банк активдеринин жалпы көлөмүндө чет өлкөлүк банктардын үлүшү салыштырмалуу жогору деп

эсептейт, бирок банк менчигиндеги чет өлкөлүктөрдүн катышуу үлүшү аз болгон башка өлкөлөргө караганда Кыргыз Республикасынын банк системасы салыштырмалуу ийкемдүү. Автордун ою боюнча чет өлкөлүк банктардын киришүүсүндө республиканын банк системасы кийинки артыкчылыктарды өзүнө камтыйт: жаңы банк кызматтары; техникалык банктык процесс; экономикага кошумча инвестиция; ишканаларга жана калкка кредит боюнча ставкалардын азайышы; инвесторлору үчүн өлкөнүн жагымдуулугунун өсүшү; эл аралык финансы рыногуна чыгуу; ата мекендик банктардын активдүү өсүшү; банктык мыйзамда оң жактуу өзгөрүүлөр; кадрлардын билиминин өсүшү жана болгон кызматкерлердин персоналдуу өсүшү: акчалай эмес айландыруунун өсүшү.

Бул чет өлкөлүк банктар тарабынан атаандаштыкты жогорулатууга алып келген финансылык бааны төмөндөтүү процессине негиз болот.

Автор тарабынан изилдөөнүн жүрүшүндө жыйынды кредит портфелинин ички дүң өнүмгө карата аныкталуучу финансы ортомчусунун көрсөткүчү 2003-жылга салыштырмалуу 2014-жылы көтөрүлүп 19,6 % түзгөндүгү аныкталган. Банк системасынын жана ФЭНМнын кредит портфелинин өсүү темпи 2013-жылга салыштырмалуу 2014-жылы 30,6 түзгөн жана ага ылайык 19,7%.

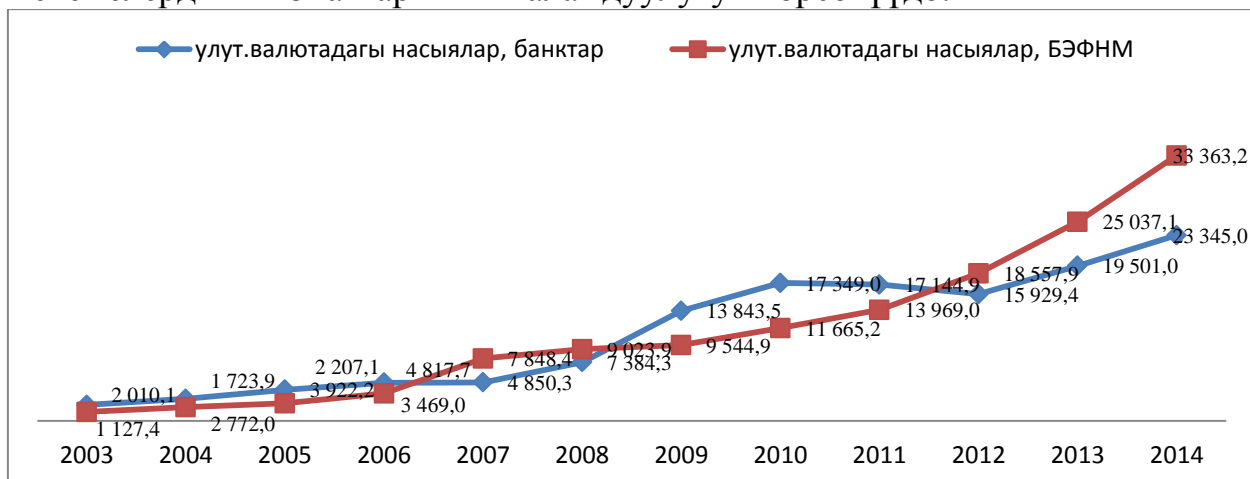
2-сүрөт – КРнын жыйынды кредит портфелинин 2003-2014-жж., % түзүмү

Банктар республиканын финансы секторунда алдынкы орундарды ээлөөнү улантууда жана 2014-жылы алардын финансы секторундагы жыйынды кредит портфелинде үлүшү 76,9%ды түзгөн, ал 2013-жылдагыга караганда 1,6% көп, жана 2003-жылга салыштырмалуу 1,9% көп.

Банктык эмес финансылык- кредиттик мекемелер улуттук валютада кредит берүүдө коммерциялык банктарга чоң атаандаштык кылаары шексиз (3-сүрөт).

Кредиттик портфелдин өсүшүнүн тенденциясы сакталууда, бул үй чарбасы, кичи жана орто ишкердик тарабынан кредиттик ресурстарга жогорку талаптар менен тастыкталууда. Кредит алуучулардын санын

туруктуу өсүшү калк арасында банктык эмес финансылык- кредиттик мекемелердин кызматтарынын таламдуулугун көрсөтүүдө.

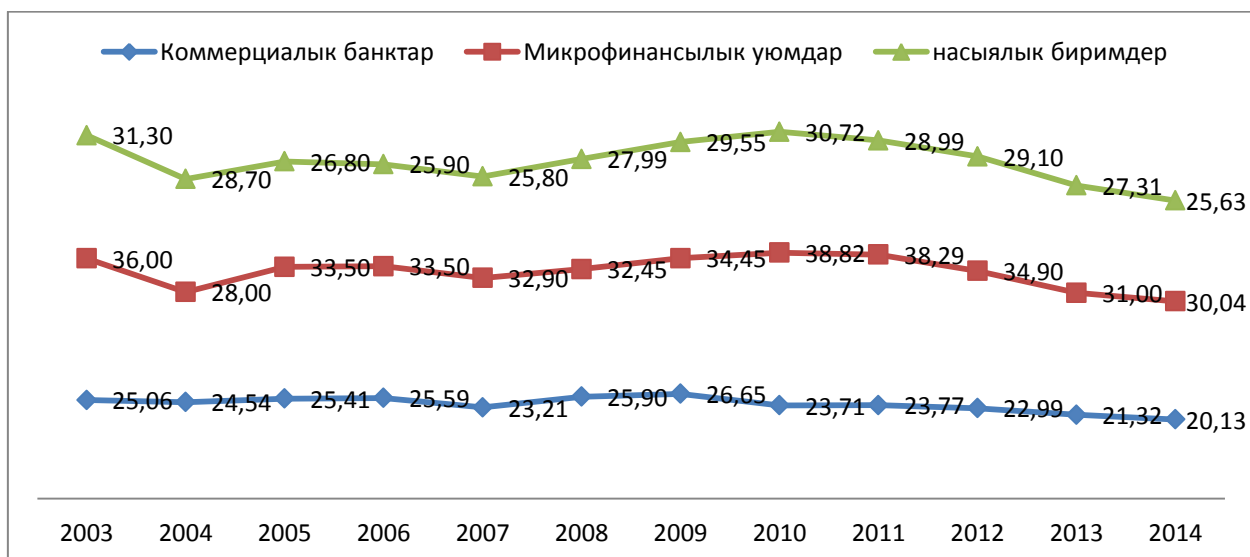

3-сүрөт. – КРнын банктык эмес финансылык- кредиттик мекемелеринин жана коммерциялык банктарынын 2003-2014-жж улуттук валютада берилген кредиттеринин көлөмү., млн. сом

Банктык эмес финансылык- кредиттик мекемелердин кредиттик портфелинин өсүшү эл аралык финансы институттарынын каражаттарын, ошондой эле, микро финансылык уюмдардын капиталын көтөрүү эсебинде камсыздалган.

Эки сектордун ортосундагы берилген кредиттердин айырмасы чоң, мисалы 2010-жылы 5401,7 млн.сомду түзгөн.

Банктык эмес финансылык- кредиттик мекемелер чет өлкөлүк валютада иштешпейт, жана бул жерде алар коммерциялык банктарга атаандаш боло алышпаарын баса белгилей кетүү зарыл.

4-сүрөт. – КРгы кредиттер боюнча банктык эмес финансы- кредиттик мекемелердин жана коммерциялык банктардын 2003-2014-жж орточо эсеп менен пайыздык ставкалары, улуттук валютада.

Банктык эмес финансы - кредиттик мекемелердин кредиттер боюнча орточо эсеп менен пайыздык ставкалары жалпысынан калкт тарабынан кредиттердин бардык түрлөрүнө карата жогорку талапка байланыштуу,

ошондой эле жогорку операциялык чыгашаларды жана тобокелчиликтерди жабуу зарылчылыгы менен мурунку деңгээлде кармалууда.

Коммерциялык банктардын орточо эсеп менен пайыздык ставкалары бардык изилденүүчү жылдарда банктык эмес финансы - кредиттик мекемелердин орточо эсеп менен пайыздык ставкаларына салыштырмалуу 6-10 %га төмөндөгөн. Мындай көрүнүштө коммерциялык банктардын улуттук валютада кредит берүүнүн көлөмү банктык эмес секторго караганда жогору болушу керек болучу, бирок төмөн болууда. Бул микро финансылык уюмдар өзүнүн саны менен, аймактык аспектиде жеткиликтүүлүгү, кредит берүү системасынын жөнөкөйлөтүлгөндүгү менен кардарларды өзүнө тартууда деп түшүндүрүлөт. Жана бул тараптар улуттук валютада кредит менен иштеген банктык эмес мекемелердин алдынкы позицияларын аныктайт.

Акыркы бир нече он жылдыкта дүйнөлүк банк системасы бир катар өзгөрүүлөрдү башынан өткөргөн. Кредиттик карталар, банкоматтар, терминалдар жана электрондук кезек пайда болгон. Инновациялык технологиялар банк ишкердигинин аймагы болуп калды. Мунун көбү интернет-технологиялары мүмкүндүк берген, мунун арты менен карталар боюнча онлайн-эсептер жана башка акча каражаттары жана баалуу кагаздар менен операцияларды аткаруу мүмкүн болуп калды.

Банк технологияларынын өнүктүрүү кардардын банктагы эсебин аралыктан башкаруу мүмкүнчүлүгүн берди.

Азыркы учурда жаңы технологиялар тез пайда болууда, продуктунун сапатын жогорулатуу зарыл жана инновацияларды киргизүү менен кардарларды тейлөөнүн деңгээлин жакшыртуу керек. «Шарттуу Банк» ААК ар кандай инновацияларды жигердүү киргизүүдө, аны менен банк рыногунда өзүнүн позициясын бекемдөөдө. 2013 –жылы Банкта «Сизде банкты өнүктүрүүгө оюңуз бар болсо бизге келиңиз!» ураанындагы банктык система ачылган, анын максаты Банктын чыгашаларын азайтуу жана анын тейлөө сапатын жогорулатуу¹.

Мындай жаңы инновацияны киргизгенден кийин 2013-2014-жж ойлорун сунуштаган изилденүүчү Банктын демилгелүү кызматкерлеринин саны эки эсе көбөйгөн. Эгерде 2013-жылы банктын жалпы кызматкерлеринин санынан 20 % болсо, анда азыр болжол менен 60 %. Ошол эле учурда 2013-жылдын жыйынтыгы боюнча сунуштарды киргизүү боюнча экономикалык натыйжа 1 млн. сомду түзгөн, ошол эле учурда банктын таза кирешеси эл аралык стандарттык отчет боюнча 181,6 млн. сом болгон, башкача айтканда бул долбоорду киргизүү менен банк 0,6 % таза киреше алган. 2014-ж жыйынтыгы менен 7 млн. сом (2,2 % киреше), таза киреше 315,9 млн. сом болгон.

Мындай системанын натыйжалуулугу 16,2 % түзөт (179 сунуштан, 29 кабыл алынган). Корреляциялык жана регрессиондук талдоодо «Ойлор аянтчасы» Банктын ишмердигинин инновациялык процесстин

---

¹ Изилденүүчү банктын аталышын инновациянын киргизилиши жана ишке ашыруусу боюнча келишимге ылайык ачык айтылбайт.

киргизилүүсүнөн экономикалык натыйжанын жогорулашы, ошол эле учурда чыгашалардын санынын азайышы жана изилденүүчү банктын, таза пайыздык ставкасынын көтөрүлүүсү далилденген.

Үчүнчү главада «Кыргыз Республикасынын коммерциялык банктарынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн аныктоо» коммерциялык банктардын тышкы чөйрөсүн талдап, банктардын жана алардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө баа берилген.

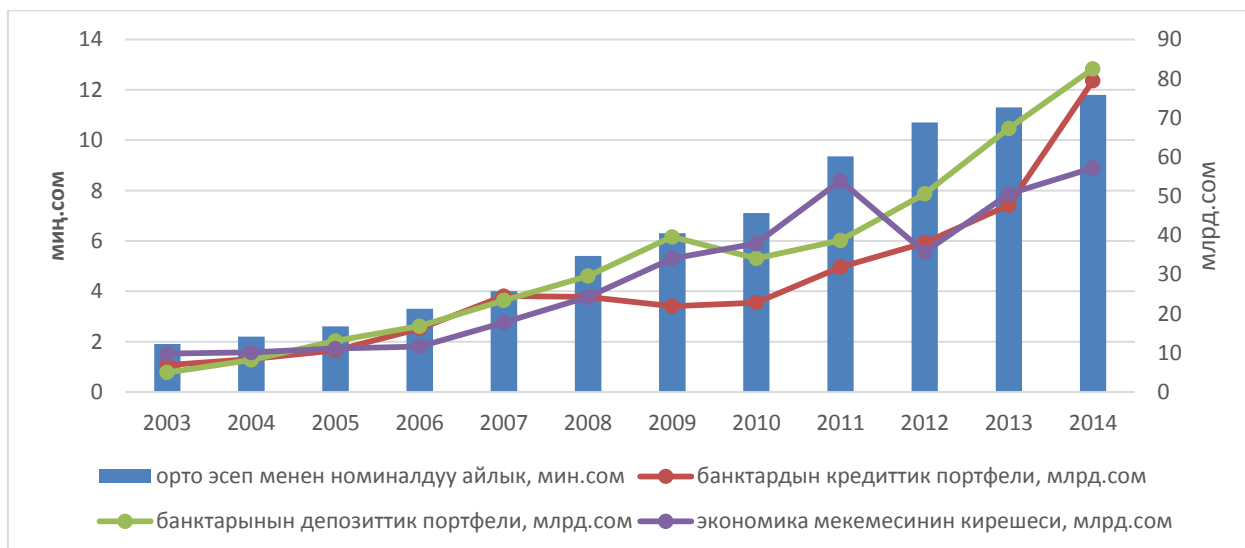
Банктын өнүгүүсүн азыркы шарттарда оптимизациялоо тышкы чөйрөнүн факторлорунун таасирин эсепке албай коюу мүмкүн эмес. Азыркы банктык стратегиялар банкты ачык система катары кароодон чыгууда, анын ийгилиги анын тышкы чөйрөдө болуп жаткан өзгөрүүлөргө ийгиликтүү ыкташуусунан көз каранды.

Банктын тышкы чөйрөсүнө баа берүү үчүн диссертациялык изилдөөдө каралаган усулдарды колдонуу менен, диссертант тарабынан өлкөнүн экономикалык секторун реалдуу абалын, социалдык-демографиялык абалын, ошондой эле банк ишкердигинин өнүгүүсүнө тоскоолдук же көмөк кылуучу мамлекеттик иш чараларды талдоо жүргүзүлгөн.

5-сүрөт – ИДӨнүн өсүү темпи, негизги капиталга инвестициянын өсүү темпи, КРнын реалдуу экономика секторуна банктар берген кредиттин көлөмү

Талдоо жүргүзүлүүчү мөөнөттө ИДӨнүн өсүү темпи төмөндөө тенденциясында болгон, 2010-жылы КРнын ИДӨсү 2003-жылга каршы 2,8% өлчөмдө кыскарган, негизги капиталга инвестициялардын өлчөмү төмөндөө тенденциясында болгон. Бул республиканын электр энергиясына Россия тарабынын инвестициясына байланыштуу болгон. 2010-жылы бул көрсөткүч эң төмөнкү мааниде болгон. Бул абал Кыргыз Республикасында болгон саясий окуяларга байланыштуу. Экономикага кредиттик салуулар оң тенденцияга ээ, анын мааниси 2014-жылы 102884,6 млн. сомго жеткен. Бул банктардын финансы ортомчусу катары ролу өсүүсүн тастыктайт, муну банктар тарабынан акыркы жылдары берилүүчү кредиттердин жана депозиттердин жагымдуулугу динамикасы көрсөтүп турат. (5 жана 6-сүрөт).

6-сүрөт – 2003-2014-жж орто эсеп менен номиналдуу айлык акынын, экономика мекемесинин кирешесинин, юридикалык жана жеке тараптардын банктарда жайгаштырылган депозиттеринин жана КРнын коммерциялык банктарынын кредиттик портфелинин өзгөрүү динамикасы

Орточо номиналдуу айлык акы 2014-жылы 11845 сомго жеткен, же 2003-жылга карата - 9781 сомго жогорулаган, же 449,4% түзгөн. Коммерциялык банктардын депозиттик портфелин биринчи орунда түзүүчү экономиканын ишканаларынын кирешеси ошондой эле өсүүдө, 2010-2012-жылдардан тышкары. 2010-жылы бул көрсөткүчтүн төмөндөшү республикадагы саясий абалга байланыштуу, кээ бир ишканалар коңшу өлкөлөрдөн өндүрүш сырьелорун алып келүү токтогондугуна байланыштуу чыгаша тартууда, туристтик ишканалардын ишмердиги убактылуу токтотулууда. 2012-жылы ишканалардын кирешеси Кумтөрдүн кирешесинин төмөндөгөнүнө байланыштуу болгон. Бирок, калктын банктардагы депозити жана комерциялык банктардын кредиттик портфели өсүү тенденциясын так көрсөтүүдө. Депозиттик салууларга 2010-жылдагы окуя дагы тоскоолдук кылган эмес. Инфляциялык кээ бир процесстердин төмөндөшү жана калктын кирешесинин жана айлык акысынын өсүшү банктардын ресурстук базасынын элементи катары ата мекендик банктарда депозиттердин өсүүсүнүн маанилүү факторуна айланды. 2008-2009-жж кредиттик портфелдин төмөндөөсүнө 2007-жылдын аягында башталган дүйнөлүк финансы кризиси, ошондой эле бул жылдардагы инфляциянын мааниси чоң 19-20% жана 2010-жылдагы саясий туруксуздук, айрым коммерциялык банктардын ишмердигинин активдүүлүгүнүн төмөндөшү түрткү болгон. Республиканын коммерциялык банктардын иштерине тышкы чөйрө факторлорунан жылдык өсүү тенденциясын сактоочу миграциялык процесстер таасирин берет. Республиканын калкынын эмиграциялык негизги кыймылы Россияга, Казакстанга багытталган. Бул фактордун коммерциялык банктардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө таасири чоң, анткени эмгек мигранттары Кыргыз Республикасында жашоочуларына акча которууда коммерциялык банктарынын акча которуу кызматтары менен колдонушат, алар өз кезегинде банктарда эсептерин ачышат, ипотекалык жана коммерциялык кредиттер

менен колдонушат. Россия Федерациясынын Федералдык миграциялык кызматынын миграциялык эсебинин маалыматына ылайык азыркы учурда РФнын аймагында жашаган Кыргыз Республикасынын жарандарынын саны 571 716 жаран. Алардын ичинен эмгек ишмердиги менен алектенгендердин саны Кыргыз Республикасынын 133 миң 500 жараны болуп эсептелет.

Мигранттар коммерциялык банктардын тышкы чөйрөсүн түзүүдө, чоң ролду ойношту, алар Россиядан, Казакстандан, АКШ жана башка өлкөлөрдөн акча каражаттарын которушат, кимдир бирөө мындай кызматты өлкө ичинде колдонушат, алар - Юнистрим, Золотая Корона жана башка белгилүү акча которуулар эсептелет. 2014-жылы эмигранттардын Кыргызстанга которгон акча каражаттарынын көлөмү 123,3 млрд сомду түзгөн.

Диссертациялык иште автор банктык көзөмөлдөөдөн тышкары КРнын УБнын банк системасын банк системасындагы жоюучулук деңгээлин жөнгө салуу финансы каражатын колдонуу менен жөнгө салуусун изилдеген. Автордун көз карашы боюнча мындай усулдар коммерциялык банктардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө түздөн - түз таасирин тийгизет.

Жалпысынан ата мекендик банктардын тышкы чөйрөсү бакубаттуу деп белгилесек болот: орто номиналдуу айлык акынын өсүүсү, чет өлкөдөн которуунун эсеби өсүүдө, реалдуу сектор өзүнчө чөйрөсүндөгү анча эмес өсүү белгиленүүдө. Бул бардык позициялар төмөнкү банк кызматтарын өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүк берет: акча которуулар боюнча, депозит тартуу жана төлөө карталарын көбөйтүү боюнча. Бул тенденцияны банктардын 2010-2014-ээ ресурстук базасынын өсүүсүн көрсө болот. (2-табл.)

2-таблица – 2010-2014-жж банктардын ресурстук базасынын өсүүсү

№	Банктын аталышы	Банктын активдери, 01.12.2010ж., миң. сом.	Банктын активдери 01.12.2014ж., миң. сом.	24 банктын жалпы активдеринин банкынын үлүшү,%, в 2014-ж.	2014-ж банк ресурстарынын 2010-ж базалыкка өсүшү. (%)
1	"Айыл Банк" ААК	2960421	10 969 212	8,5	270,5
2	"АМАНБАНК" ААК	2364169	2 127 103	1,4	-10,1
3	"Банк Азии" ЖАК	623425	1 754 668	1,3	181,5
4	"БАКАЙ БАНК" ААК	1407868	3 329 294	2,6	136,5
5	"БТА Банк" ЖАК	3126789	4158466	3,2	32,9
6	"Демир Кыргыз Интернэшнл Банк" ЖАК	6036642	12 068 372	9,3	99,9
7	"Дос-Кредобанк" ААК	778944	1846565	1,4	133,2
8	Инвестбанк "Иссык-Куль" ААК	Маалымат жок	Маалымат жок	-	-
9	"Казкоммерцбанк Кыргызстан" ААК	1158765	1003016	0,8	-13,4
10	"Капитал Банк" ААК	393305	507029	0,4	28,9
11	«Кыргызско-Швейцарский Банк» ЖАК	-	768890	0,6	-
12	"Кыргызский	3569400	16 666 452	12,9	366,9

	Инвестиционно-Кредитный Банк" ЖАК				
13	"КыргызКредит Банк" ААК	629516	483679	0,4	-23,2
14	"Коммерческий банк КЫРГЫЗСТАН" ААК	4172418	8480931	6,5	103,2
15	"Манас Банк"ЖАК	Маалымат жок		-	-
16	Банк "Бай-Тушум"ЖАК	2298463	7866602	6,2	242,2
17	"Оптим Банк" ААК	7790268	19 316 133	14,9	147,9
18	"Росинбанк" ААК	3569720	12 159 277	9,4	85,1
19	"РСК Банк" ААК	7195869	13 120 025	10,1	82,3
20	АКБ "Толубай" ЖАК	798613	1851728	1,5	131,9
21	"ФинансКредитБанк КАБ" ААК	1421961	1695541	1,4	19,2
22	"Халык Банк Кыргызстан" ААК	2408574	3620260	2,4	50,3
23	"ЭкоИсламикБанк" ААК	1640919	3444256	2,7	109,9
24	Пакистан Улуттук банкынын Бишкектик филиалы	1031586	2390207	1,9	131,7
	Жыйынтыгы	55377635	129627706	100	

Ресуртардын жогорулашы «Айыл Банк» ААК, Банк "Бай-Тушум"ЖАК, Кыргыз инвестициялык-кредиттик банкта, "Банк Азии" ЖАКда көрсөтүлгөн. Реалдуу көрсөткүчтөрдө активдер боюнча эң мыкты көрсөткүчтөр "Оптим Банк"ААК, "Росинбанк", "Демир Кыргыз Интернэшнл Банк"ЖАК сыяктуу банктарда. Мамлекеттик банктар үчүн жагымдуу тышкы чөйрө курулууда: калктын ишеними, өнүгүүчү максаттык рыноктор (айыл чарба, калктын колдонуу мүмкүнчүлүгү) жана башка.

Коммерциялык банктардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө баа берүүдө И.О. Спицындин жана Я.О. Спицындин тактаган усулдары колдонулган. Алардын усулдарына ылайык коммерциялык банктардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө баа берүү үчүн анын абалы менен рыноктогу негизги атаандаштардын абалы салыштырылган. Мындай салыштыруулар бир катар критерийлердин негизинде ишке ашырылган, анын ичинде. 1.Рыноктун толук үлүшү, 2.Рыноктун салыштырма үлүшү, 3.Рыноктун үлүшүнүн тенденциясы, 4. Салыштырмалуу киреше, 5. Кызматтын салыштырмалуу сапаты, 6. Жаңы кызматтардын пайда болушу, 7. Кардарлардын концентрациясы, 8. Салыштырмалуу капитал сыйымдуулугу.

Республиканын областарында банктардын ишмердигин талдоо банк активдеринин жыйындысы баасын эсептөөгө мүмкүнчүлүк түзөт, башкача айтканда банк кызматтарынын рыногунун өлчөмүн, андан кийин ар бир негизги атаандаш ээлеген рыноктун толук үлүшү аныкталаган.

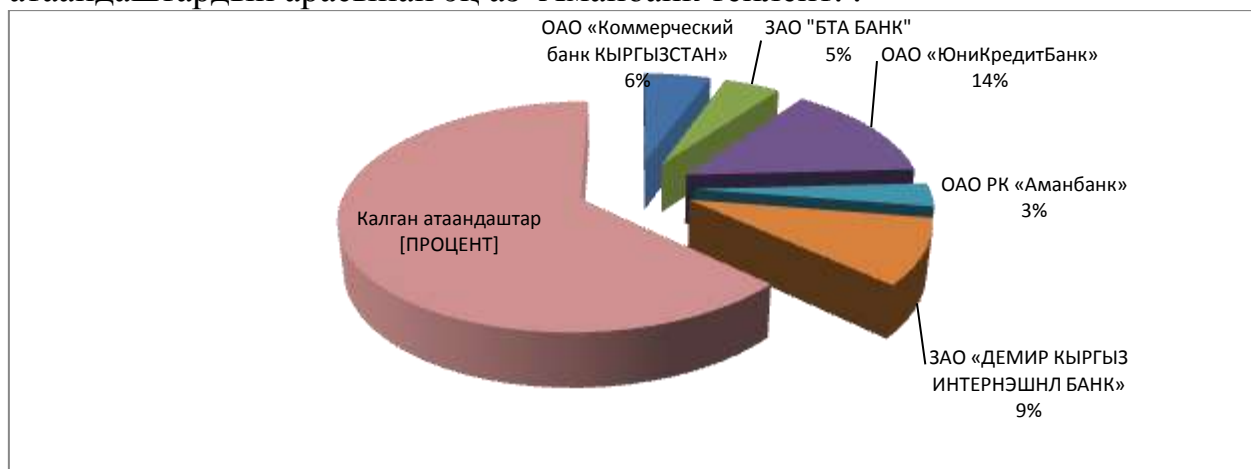
Рыноктун салыштырмалуу үлүшү валютанын ар бир банктын негизги атаандаштын жыйынтык үлүшүнүн балансына карата аныкталган, анын

жыйынтыгында ар бир банк менен рыноктун толук жана салыштырмалуу үлүшүн салыштырмалуу талдоосу жүргүзүлгөн.

Бул усул анык бир мөөнөттө финансы уюмдары тарабынан аткарылган финансы рыногунун сыйымдуулугун финансы кызматтарынын өлчөмүнүн суммасы катары эсептөөнү карайт. Автор банк рыногунун сыйымдуулугун банк кызматтарынын рыногунда каралууда жарактуу коммерциялык банктарынын активдеринин суммардык эсеби аркылуу эсептөөнү сунуштайт. Автордун ою боюнча бул банк-атаандаштар арасында так маалыматтарды аныктоо үчүн мүмкүнчүлүк берет. Финансы рыногунун сыйымдуулугун Спицындин усулу боюнча эсептесе анда, банк кызматтары менен алектенген физикалык жактан мүмкүн эмес болгон финансы-кредиттик мекемесинин суммардык активдеринин баарын кошуу зарыл.

Изилдөөлөрдү аныктоо үчүн атаандаш- беш банк тандалган, алар республиканын банк кызматтары рыногунун 38,6% тейлешет. Толук үлүштүн көбү ЮниБанк таандык - 14,8%, өзүнүн атаандаштарына караганда бул банк 38,2% тейлейт. (14-сүрөт). Бул эң эле чоң көрсөткүч, республикада алдынкы орундарды ээлеген банктар боюнча банк кызматынын рыногунун салыштырмалуу аз үлүшкө ээ экендигин эске алганда. Ушуну менен, ажыратып кароонун жыйынтыктары экинчи орунда Демирбанк, үчүнчүдө - АКБ Кыргызстан, төртүнчүдө - БТА банк ээлеген жана банк атаандаштардын арасынан эң аз Аманбанк тейлейт. .

7-сүрөт – изилденүүчү банк атаандаштар тейлеген рыноктун үлүшү

Изилденүүчү банктар банк рыногунун жалпы сыйымдуулугунун 37% пайызына ээ, ал эми калган 17 63% пайызын ээлейт. Бул банк атаандаштардын атаандаштыкка жөндөмдүү экендигин көрсөтөт.

Рыноктук үлүштүн көрсөткүчү республикадагы бардык коммерциялык банктар ишке ашыруучу сатуулардын жалпы көлөмүндө каралуучу ар бир атаандаштын банк кызматтарын сатуунун салыштырмалуу салмагын мүнөздөйт.

Изилденүүчү банк-атаандаштардын суммардык активдеринин 2007-2011-жж талдоосунун жыйынтыгы алардын рыноктогу үлүшүнүн өзгөрүү тенденциясын аныктоого мүмкүндүк берди. Рыноктук үлүштөр жыл сайын Юнибанкта өсүүдө, 2009-жылдан тышкары, ал жылы банк жаңы түзүлүүнү башынан өткөргөн. Юнибанк банк кызматынын рыногунда 5 жылдан бери

11%менен алдыда келе жатат Демирбанктын үлүшүнүн тенденциясы туруктуулук жана өнүгүүнүн жетиштүү жогорку темпи менен мүнөздөлөт. Өзгөчө өзгөрүүлөргө бул банк 2010-2011-жж жетишкен. Жана тескерисинче БТА банк өзүнүн позициясын тапшырып жана 2007-ж рыноктун 13,3 % ээлеген үлүшүнөн 2011-жылга рыноктун жалпы сыйымдуулугунан 4,8%га чейин төмөндөгөн.

Жалпысынан изилденүүчү рыноктун сыйымдуулугунун өсүүсү байкалууда, 2009-жылдан тышкары, буга БТА Банкы боюнча баланстын валюталарынын 47,7%га төмөндөтүлүшү себеп болгон. Бул жылы бул банк күчтүү финансы кризисине дуушар болгон, ал казак банктарына чоң таасир берген.

Юнибанк жана Демирбанк жыл сайын кардарларды көбүрөөк камтуу менен банк кызматтарынын рыногунда өзүлөрүнүн позицияларын бекемдөө боюнча ишмердигин жигердүү алып жүрүшөт. Тейлөө үлүшүндө алдыңкылар боюнча айырмалануучу калган-атаандаш - үч банк акырындык менен рыноктун жаңы аймактарын багындырууда, ал алардын саясатынын башка багыты менен түшүндүрүлөт. Рыноктун үлүшүнүн өсүүсү эреже катары саптуу тейлөөнүн жана ар кандай өзүнчө топтордун жана категориялардын жеке жана корпоративдик кардарлардын талаптарын канааттандырган ийкемдүү тарифтик пландын жыйынтыгы, ага ылайык атаандаштардын рыноктогу үлүшүнүн өсүүсү кызматтын сапатынын жана кызматынын проблемаларынын актуалдуулугун, ошондой эле натыйжалуулугун мүнөздөйт. БТА Банктын салыштырмалуу үлүшү кыскарууда, ал көпөтөгөн факторлор менен негизделет, алардын ичинен маанилүүсү биздин ой боюнча кардарларды жоготуу. Негизги себеби кардарлар азыркы күндө туруктуу позициялуу банктарда тейленгилери келет, мүмкүн рыноктун аз үлүшүн ээлесе да, бирок тейлөө сапаты маселелерине көңүл бурган, тарифтерге ийилчээк кадамы бар жана ар бир кардарды баалаган.

Банктын кирешелүүлүгүнүн негизги көрсөткүчү кирешенин банктын жеке капиталына мамилеси. Банктын ишмердигинин кирешесин атаандаштардын ошол эле көрсөткүчүнө салыштыруу так бир банкта финансы каражаттарын жайгаштыруу жөнүндө кардар тарабынан чечимин аныктайт. Банктык ишмердигинин кирешесинин көрсөткүчү алардын ортосундагы атаандаштын күчөшүнөн абдан көз каранды.

жеке капиталынын 1 сомунан 0,83 сом киреше алуу менен кирешелүүлүк Демирбанкта экендигин аныктоо көрсөткөн, бул аны кардарлар үчүн жагымдуу кылат. Жыйынтыгында бул банктын салыштырмалуу кирешеси эң жогорку деңгээлде— 2,172. Атаандаштар менен салыштыруу боюнча жеке капиталына салыштырмалуу кирешесинин эң төмөн деңгээли бар банк деп БТА Банк табылган.

Негизги атаандаштардын абалы менен банктын абалын салыштыруу боюнча негизги критерийлер салыштырмалуу сапат жана банк кызматынын салыштырмалуу басы.

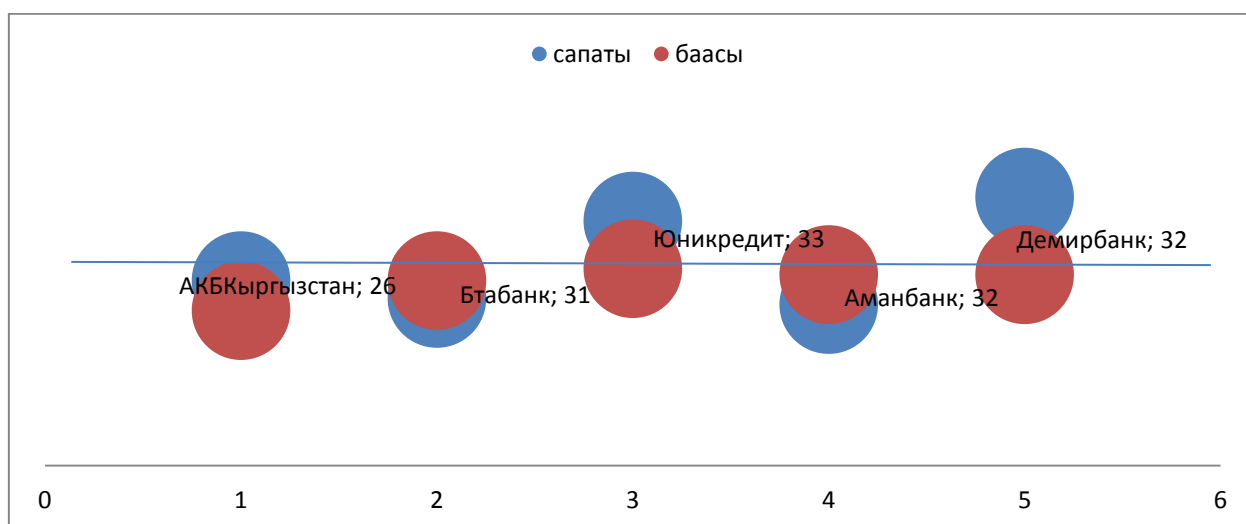
Банктардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө баа берип жатып, автор бул эки критерийди бириктирип жана банктардын рыноктук позицияларынын баасына модификацияланган кадам кабыл алууну сунуштайт. Анын маңызы коммерциялык банктар көрсөтүүчү банк кызматтарын позициялоо усулун колдонууда, ал изилденүүчү рынокто ээлеген ордуна тагыраак баа берүүгө, ошондой эле ар бир банк үчүн негизги атаандаштарды так аныктоого мүмкүндүк берет.

Көрсөтүүлүүчү кызматтардын сапаты жана баасы боюнча салыштырмалуу артыкчылыкка баа берүүнү банк ишмердигинин негизги багыттарынын бөлүктөрүндө жүргүзүүнү сунуштайт: кредиттөө, корпоративдик кардарларды эсептик-кассалык тейлөө, депозиттик операциялар, баалуу кагаздар менен операциялар, инкассация, баалуулуктарды сактоо боюнча кызматтар, салуу операциялары, пластика ишкердиги жана башка банк кызматтары.

Кызматтын сапатына баа берүү үчүн төмөнкү параметрлер тандалган: ассортимент, кызматтын колдонуу ыкмалары, аларды көрсөтүү шарттары, берүү ылдамдыгы, жылдыруу ыкмалары, сатуудан кийинки тейлөө сапаты, кызмат колдонууда коркунучтун деңгээли, кеңеш берүүдө тейлөө сапаты.

Коммерциялык банктар көрсөтүүчү кызматтардын сапатынын жана баасынын фактылык көрсөткүчтөрүнүн деңгээлинин негизинде автор диссертацияда коммерциялык банктардын бардык багыттарын өнүгүүсүнүн деңгээлин көрсөтүүчү банк кызматтарын позициялоо картасы курган.

8-сүрөттө көрүнүп тургандай лидерлер тобунда негизги атаандаштар Юнибанк жана Демирбанк, АКБ Кыргызстан кызматтарга төмөн баа жана алардын орто сапаты менен айырмаланат, жана үчүнчү топко БТА Банкты жана Аманбанкты кошсо болот (орто баалар жана төмөнкү сапат).

8-сүрөт - изилденүүчү банктардын ишмердигин багыттарынын деңгээлин көрсөтүүчү банк кызматтарынын позициялоо картасы

Акыркы беш жылда негизги атаандаш банктар өзүлөрүнүн ассортиментиндеги жаңы кызматтарын абдан көбөйткөн. Бул багыттагы лидер Демирбанк, ал 5 жыл ичинде 33 жаңы кызмат киргизген. Жеке

клиенттер үчүн бул жаңы салуулар түрлөрү пенсиялык айлыктар, кредит түрлөрү-колдонуучулук, ишенимдүү, унаа кредиттөө, баалуулуктарды сактоо боюнча кызматтар, баалуу кагаздар менен иштөө боюнча жаңы мүмкүнчүлүктөр жана башка. Корпоративдик кардарлар үчүн - «Интернет-банкингдин» жаңы мүмкүнчүлүктөр, депозиттер түрү жана эсептик жана күнүмдүк эсептерде акча каражаттарынын калдыктарына төлмөрдүн кошулуусу, кредиттөө түрлөрү – айландыруу каражаттарын толуктоого, инвестициялык, кассалык тейлөөдө жаңылыктар, балуу кагаздар менен иштөө жана башка. Юнибанк кичине артта калууда, калган банктардын атаандаштарга салыштырмалуу аз өлчөмдөгү ишмердиги бар, ага ылайык кардарларга жаңы кызматтарды иштеп чыгуу жана сунуштоо боюнча мүмкүнчүлүктөрү аз. Бирок, азык катарынын түзүмүн оптимизациялоо жана теңдештирүү принцибин кармануу менен банктар жыл сайын көрсөтүүчү кызмат спекторун жайылтууда.

Атаандаш банктар үчүн жеке жана корпоративдик кардарлардын аралашуу деңгээли бирдей жогорку деңгээлде турат. Бул алардын финансылык туруктуулугуна терс таасирин тийгизүүдө. Аралашуунун көбүрөөк коркунучу Юнибанкта, ал ири кардарларын жоготкон учурда же финансылык абалы начарласа өзүнүн төлөп берүү мүмкүнчүлүгү түшүү коркунучуна дуушар болот.

Аралашуунун коркунучуна эң аз деңгээлде дуушар болуучу жиктелген кардарлар базасы бар БТА Банк.

Талдоо салыштырмалуу капитал сыйымдуулук БТА Банкта бар экендигин көрсөтүүдө, анда капиталдын мааниси жана иштөөчү активдери 57% пайызды түзөт, эң аз капитал Демирбанкта - 16,9%.

Капитал сыйымдуулугу көрсөткүчүндө банк ишмердигинин банктын иштеп турган учурундагы уставдык капиталынын өлчөмү, банк лицензиясы менен каралган операцияларынын курамы, кредиттөө жаатында банктын саясаты, финансы рыногунда катышуусу жана банк ресурстарынын рыногунун абалы көрсөтүлөт.

Рыноктогу негизги атаандаштарды көрсөтүлгөн критерийлери боюнча талдап, автор орун суммасы усулунун жардамы менен изилдөөлөрдүн жыйынтыктарына салыштырмалуу комплекстүү баа берүүнү жүргүзүүнү, муну менен банк-атаандаштардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн деңгээлин аныктоону сунуштайт.

Комплекстүү баа берүү процессинде автор Х матрицасын курган, анын элементтери ар бир банк үчүн берилген критерийлердин маанилери. Өсүү жана кемүү боюнча критерийлерин жөнгө салуу процессинен кийин алардын багытына жараша Р матрицасы курулган, ал орун суммасы боюнча эң атаандаштыкка жөндөмдүү банкты аныктоого мүмкүнчүлүк берген.

3-таблица. - Матрица Р – банк-атаандаштар ээлеген орун суммасын аныктоо.

Баанын критерийлери	АКБ Кыргызстан	БТА БАНК	Юникред итбанк	Аманбан к	Демирбанк
---------------------	-------------------	-------------	-------------------	--------------	-----------

Рыноктогу толук үлүшү	3	4	1	5	2
Рыноктогу салыштырма үлүшү	3	4	1	5	2
Рыноктун тенденциясынын үлүшү	3	5	1	2	4
Ишмердиктин салыштырмалуу кирешеси	3	5	2	4	1
Кызматтын салыштырмалуу сапаты	4	3	2	5	1
Кызматтын салыштырмалуу баасы	1	2	4	5	3
Жаңы кызматтардын пайда болушу	5	4	2	3	1
Жеке кардарлардын концентрациясынын деңгээли	4	1	5	2	3
Корпоративдик кардарлардын деңгээли	2	1	4	5	3
Салыштырмалуу капитал сыйымдуулугу	4	5	3	1	2
Орундар суммасы	32	34	25	37	22
Атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн баасы	3	4	2	5	1

Ушуну менен, атаандаштардын арасынан жогорку даражасы менен Демирбанк болду, минималдуу 22 балл топтогон.

Атаандаштыкка жөндөмдүү деңгээли боюнча Юнибанк, 25 суммадагы балл топтогон. Бул банк өзүнүн атаандаштарынын рыноктогу үлүшүнүн, ошондой эле жаңы кызматтардын пайда болушунун жаатында бир топ өзгөчөлөнүп турат.

Үчүнчү орунда АКБ Кыргызстан, төртүнчү орунда БТА Банк жана бешинчи орунда Аманбанк.

Автор банктардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн деңгээлинин алынган мааниси салыштырмалуу, анткени изилдөөнүн максаты банктардын азыркы учурдагы абалына баа берүү, жана критерийлердин маанилери оң же терс жактарга өзгөрүшү мүмкүндүгүн баса белгилейт.

Албетте, автор атаандаштардын абалына сапаттуу баа берүүнү бирдей убакыттын аралыктарында өткөрүү зарыл деп эсептейт, анткени банктын баа берүү критерийлеринин өзгөрүшү анын финансы рыногундагы ролун өзгөртүүгө алып келиши мүмкүн.

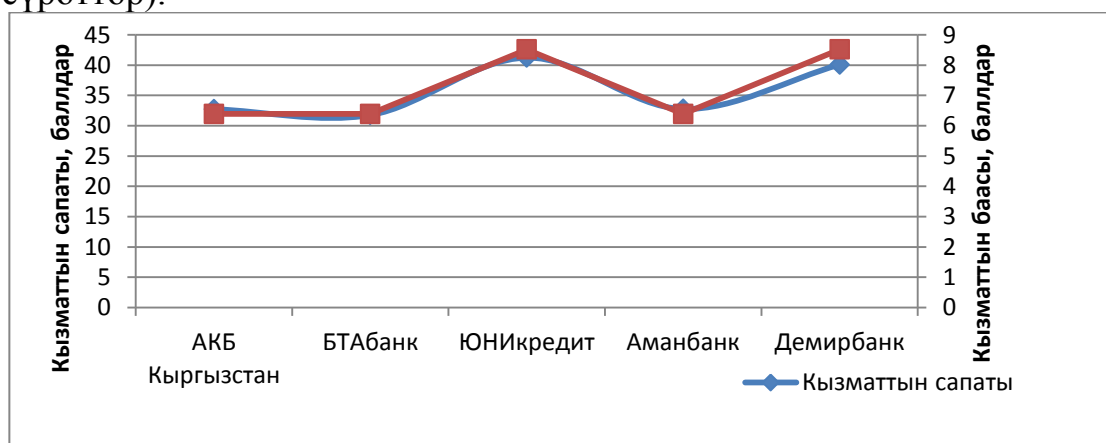
Ушуну менен, изилденүүчү банк-атаандаштардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү боюнча акыркы жыйынтык бул өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен ишке ашыруу зарыл.

Банктардын финансылык бакубаттуулугу алар көрсөтүүчү кызматтардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө көз каранда, ал биринчиден сапаты жана баасы менен аныкталат. Бул эки параметрдин банктын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө баа берүүдө маанилүүлүгүн эске алуу менен, автор тарабынан Х.Фасиев жана А.Крахмалева сунуштаган банк кызматтарынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө баа бере алган, ошондой

эле баасынын сапатынан көз карандысын көрсөтө алган усул ыңгайлаштырылган.

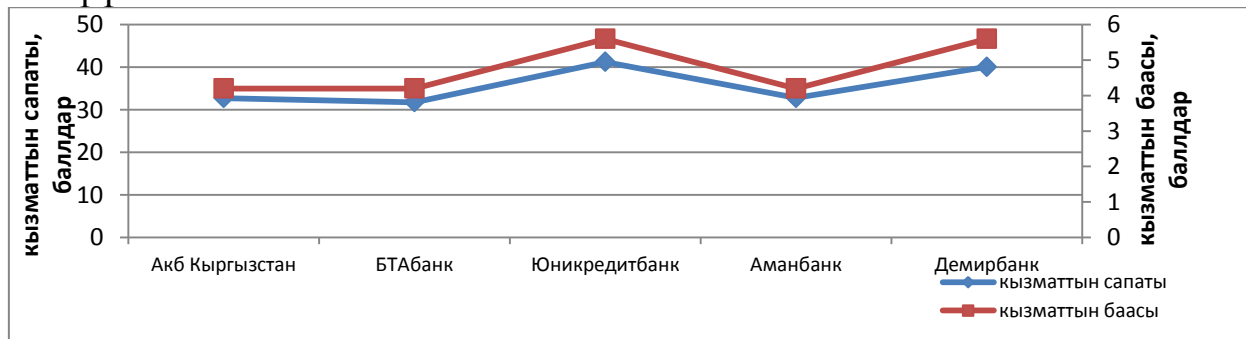
Атаандаштар-банктердин салыштырма мүнөздөмөсүн автор ишмердиктин 2011-жылдын 31-декабрына абалы боюнча банктердин рыноктук позициясын аныктоодо баалануучу негизги багыттары жана кызматтардын сапаттарынын параметрлери боюнча өткөрүүнү сунуштайт. Ушуга окшош эле банктер көрсөткөн кызматтардын сапаты жана баасынын фактылык коэффициенттеринин эсеби принциби тандалган, айырмасы көрсөтүүлүүчү кызматтын сапатынын деңгээлин ишмердиктин ар бир багыты боюнча өткөрүлөт: кредиттөө, эсептик-кассалык тейлөө боюнча жана башкалар. Ал эми кызматтардын сапатын жана баасын аныктоо үчүн чоң шкалаокшош, башкача айтканда эки башка багыты бар эки параметрге баа берүүдө балл коюунун бирдей принциби колдонулат.

Эсептелген коэффициенттердин негизинде ар бир багыт боюнча кызматтын сапаты жана баасы боюнча диссертацияда графиктер курулган (9, 10, 11-сүрөттөр).

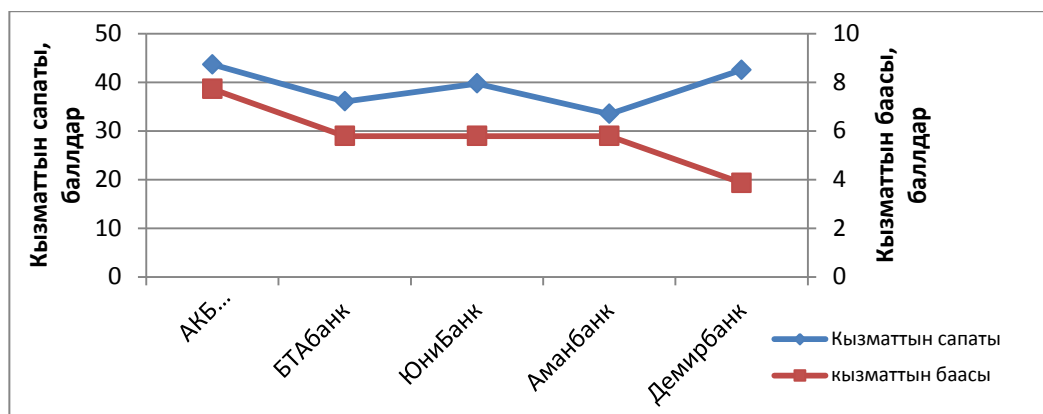
9-сүрөт —« кредиттөө» багыты боюнча кызматтардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн деңгээли

9-сүрөттө көрсөтүлүп тургандай кызматтардын баасы бардык изилденүүчү банктер боюнча сунушталган кызматтардын сапаты менен дал келип турат, Демирбанктан тышкары, анда кызматтын баасы кичине көтөрүлгөн.

10-сүрөт - «депозиттик операциялар» багыты боюнча кызматтардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн деңгээли

10-сүрөт «депозиттик операциялар» багыты боюнча кызматтын баасы бардык изилденүүчү банктер боюнча сунуштаган кызматтардын сапаты менен дал келгендигин көрсөтүп турат.

11-сүрөт – «эсептик-кассалык тейлөө» багыты боюнча банктар көрсөткөн кызматтардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн деңгээли

11-сүрөттө изилденүүчү кызмат боюнча банктын сунуштаган баасы төмөн, сапаты – жогору экендиги көрүнүп турат, Демирбанк боюнча көрүүгө болот: жогорку сапат жана төмөнкү баа. Автор бул жыйынтыктар акыркы болуп кабыл алынбашы керек деп ойлойт, кимдир бирөө муну объективдүү эмес дейт, анткени өткөрүлгөн изилдөөлөрдө сапатты 500 миндей адам баа берген (изилденүүчү 5 банк боюнча).

Диссертацияда SERVQUAL усулу колдонулган. Автор бизде банк кызматтарынын рыногу жеткиликтүү деп ойлойт жана бүгүн бул рынокто тейлөөнүн сапаты атаандаштык күрөшүнүн ийгилигин аныктайт. SERVQUAL бул усулу банк кызматтары алкагында сапатты изилдөө үчүн универсалдуу каражат катары иштелип чыккан.

SERVQUAL усулун колдонуу менен жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча Демирбанк боюнча «түшүнүү» критерийи боюнча сапаттын төмөнкү коэффициенти аныкталган ($C = -1,4$). Эң эле жогорку коэффициент «материалдык» критерийи боюнча ($Q = -0,1$). Кызмат сапатынын глобалдуу коэффициенти $-0,6$ балла, эң мыкты жыйынтыктарды берген.

АКБ Кыргызстанда «материалдык» критерийи боюнча эң эле төмөн коэффициент алынган ($M4 = -1,3$), $M3$ и $N8$ критерийлери боюнча эң эле жогору $= -0,3$. Кызмат сапатынын глобалдуу коэффициенти $-0,8$ балл, орточо жыйынтык деп эсептесе болот.

БТА Банк боюнча «түшүнүү» критерийи боюнча эң эле төмөн коэффициент алынган ($C20 = -1,2$), эң эле жогорку коэффициенти «материалдык» критерийи боюнча ($M1 = -0,3$). Кызмат сапатынын глобалдуу коэффициенти $-0,9$ балл. Бул канааттандыруу жыйынтык. .

Аманбанк боюнча изилдөөнүн жыйынтыгы «материалдык» критерийи боюнча эң эле төмөн коэффициент алынган ($M4 = -1,4$), «ишенимдүүлүк» критерийи боюнча эң эле жогорку ($Y14 = -0,5$). Кызмат сапатынын глобалдуу коэффициенти $-0,8$ баллды түзгөн, муну канааттандыруу деп мүнөздөсөк болот.

Юнибанкта сапаттын эң эле жогорку коэффициенти «материалдык» критерийи боюнча алынган $M3, M4, O13 = -0,3$, эң эле төмөнү «көңүл бөлүү» критерийи ($C22 = -1,0$). Кызмат сапарынын глобалдуу коэффициенти $-0,5$ баллды түзгөн, бул жогорку жыйынтык.

Изилдөө 500минден ашуун адамдар ичинде суроолор тизмегине жооп берүү усулу менен жүргүзүлгөн, алардын ичине банктардын гана кардарлары эмес, банктардын кызматкерлери да кирген. SERVQUAL усулдун автордун ою боюнча банк кызматтарынын сапатын текшерүү үчүн маанилүү келечеги бар.

Төртүнчү главада «Кыргыз Республикасынын коммерциялык банктарынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун концептуалдык негиздери» коммерциялык банктын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн проблемаларын комплекстүү чечүү матрицасы иштелип чыккан, банктын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууда мамлекеттик жөнгө салуунун моделдештирүүсү өткөрүлгөн (милдеттүү түрдө резервдөө), банктын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн көтөрүү үчүн маркетингдик кадам сунушталган.

Аналитикалык изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча негизги атаандаштардын ичинен атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн жогорку деңгээли Демирбанкта, тепкич боюнча андан кийин Юнибан, үчүнчү орунда АКБ Кыргызстанбанк, төртүнчү БТА Банк жана бешинчи Аманбанк аныкталган.

Азыркы учурда банктардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн көтөрүү үчүн биринчи жана экинчи орунда төмөндөгүнү сунуштоого болот:

- филиалдык тармактын андан ары өнүүгүсү. Банк, кардардын жолго көп убакыт коротпогонундай, бирок ошол эле кезде аймактык болгондой жайгашышы керек;

- эң ишенчиликтүү банк баркын андан ары бекемдөө. Бул бүткүл рынок үчүн акыркы сызыкты билдирген жана келечекте кредит кызматтар рыногунда атаандаштыкка мүмкүнчүлүктүн баага байланышкан фактору катары колдонууну билдирген ставкалар боюнча депозитти көтөрүүгө мүмкүндүк берет. Банктардын кардарлары белгилүү жана келечектүү банк менен кызматташкысы келет. Катардагы кардар үчүн бул ашыкча чыгашалары төмөндөтүүгө мүмкүндүк берет;

- салыштырма кызмат рыногунда ээлеген үлүшүн жогорулатат. Бул үчүн филиал ачуу максатка ылайык болбогон жерде өзүнүн кызматтарын көрсөтүү үчүн почта бөлүмдөрүн, ишкердик-борборлорун жана соода комплекстерин колдонуу керек;

- кардарлар үчүн рыноктук шарттарда алардын талаптарына жараша ар дайым жаңы кызматтарды иштеп чыгуу жана сунуштоо (соодалык каржылоо, лизинг).

Үчүнчү абалдагы банкка кийинки сунуштаса болот:

- Максималдуу түрдө «тазалап» жана өзүнүн ишкердигин өзүнө максималдуу жемиштүүлүгү менен ири банктарга кошулуу менен адистешүү;

- Кызмат көрсөтүүнүн жүрүшүн тездетүү. Кардар өзүнүн убактысын жогору баалайт жана аны аз колдонгон банкты жактырат. Бул үчүн банк технологиясындагы инвестицияны көтөрүү керек;

- Ассортиментин жайылтуу. Банк кардарга кызмат рыногундагы жеткиликтүү толук спекторду сунуштоого мукунчулугу болушу керек. бул кардар кызмат колдонууну каалаган учурда башка уюмду издөөсү менен негизделет;

- Кардарларды тейлөө сапатын жакшыртуу, ошондой эле, туруктуу негизде өзүнүн кызматкерлеринин адистигин көтөрүү. Кардар ар дайым анын проблемасын түшүнүү менен мамилени күтөт, жана жаңы банк кызматын көрсөтүү менен тейлөө деңгээли түшпөйт деп эсептейт.

Төртүнчү жана бешинчи орунду алган банктар үчүн төмөндөгүлөр актуалдуу:

- кошумча кардарларды тартуу жана киреше алуу үчүн жаңы рыноктордун ордун табуу;

- Кардарларга жеке мамилени ишке ашыруу. Кардар өзүн ыңгайлуу сезиши керек;

- Рекламалык компаниянын ишке ашышы. Башкысы, келечектеги кардарларды жаңы көрсөтүүлүүчү кызматтарга кызыктыруу жана келечектеги талапты реалдуу кылуу;

- Мурунку кызматтарды кардарлардын жаңы тобунда ишке ашыруу, же тааныш кардарларга жаңы кызматтарды сунуштоо. Ушуну менен эски кызматтын жашоосун узартып жана жаңы рынокко оңой киргизүүгө болот.

Жалпысынан республиканын банк системасына рыноктогу төмөнкү талаптарын эске алуу зарыл:

- Салыштырмалуу кызмат көрсөтүүдө келечектүү жана реалдуу кардарларын толук эмес аныктоосу;

- Областардын социалдык-экономикалык абалы жана рыноктун көлөмү жөнүндө маалыматтын жоктугу;

- Калкта инвестициялоонун маданиятынын төмөндүгү;

- Атаандаштыкты утуп алуу максатында күчтүү бренддин болуусунун зарылчылыгы;

- Банкты инвестициялык-жагымдуулукту уюштуруу максатында натыйжалуу позициялоо зарылчылыгы;

Автор диссертациялык ишинде коммерциялык банктын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн проблемаларын комплекстүү чечүүчү жөнөкөй матрицаны түзгөн.

- №1 «Колдонуучунун жүрүмүн жана кызмат көрсөтүүнүн сапатын изилдөө» чечимдеринин портфели;

- №2 «Кыргыз Республикасынын областарында чыгууда жана иштөөдө коштоо» чечимдеринин портфели;

- №3 «Коммуникативдүү усулдар менен инвестициялык программаларды жылдыруу» чечимдеринин портфели;

- №4 «Банк брендинин өнүгүү программасы» чечимдеринин портфели;
- №5 «Банк секторундагы кошулууда маркетиндик жана PR-коштоо» чечимдеринин портфели;
- №6 «Банктын ишкердигинин кызыкчылыгында корпоративдик иш-чараларды өткөрүү» чечимдеринин портфели.

Диссертацияда автор тарабынан портфелдердин жыйындысы өз алдынча каралган. Ар бир портфель тапшырмалардан, чечимдердин пакетинен жана күтүлүүчү жыйынтыктардан турат.

Изилдөө көрсөткөндөй, мамлекеттик жөнгө салуу банктын тышкы чөйрөсүнө кирет жана банктык чөйрөдөгү ак ниет атаандаштыктын болуусуна көмөк көрсөтөт. Диссертациялык изилдөөнүн натыйжасында баяндоо жана КР УБ тарабынан жүргүзүлгөн бардык жөнгө салуучу чараларды баалоо мүмкүн болбогондуктан, автор КР УБнын жөнгө салуучу каражаттарынын бирине, тактап айтканда милдеттүү резерв чендеринин ченемдеринин 20 дан 8 % га чейин төмөндөөсүнө токтолгон. Автор коммерциялык банкка көрсөтүлгөн милдеттүү резервди мисалга алып, бул төмөндөтүүнүн коммерциялык банктардын ишмердүүлүгү үчүн натыйжалуулугун моделдештирүүгө аракет кылган.

Моделдештирүү коммерциялык банктын ашыкча резервдерин жана банктардын атаандаштыгын жогорулатууга көмөк көрсөтөөрүн аны менен бирге банктар ссудалык капитал түрүндө же ушул сыяктуу каражаттар менен ачык рынок операциясында резервдерди колдонууга мүмкүнчүлүк түзөрүн көрсөттү.

Ошентип, КР УБнын чендерин өзгөртүүнүн аягындагы жыйынтыкка регулятордук ыкма катары таасир берерин аныктаса болот, бул жагдайда, автор КР УБ милдеттүү резервдөө боюнча чендердин ченемдерин төмөндөтүү толук адекваттуу экендигин тастыктаган.

Изилдөөлөр көрсөткөндөй, Кыргыз Республикасынын банктык рыногунда кызмат көрсөтүүлөрдү алга жылдыруу үчүн рейтингин жогорулатуунун жолдорун жана жарнамаларды жайылтуу каражаттарын колдонуу менен банктар жарнаманы натыйжалуу кылууга аракет жасаган. Автордун ою боюнча, банктык кызмат көрсөтүүлөрдү жакшыртуу үчүн өндүрүштүк мекемелер катышкандай, банктар дагы ар кандай көргөзмөлөргө катышуусу керек (жеке көргөзмө дубалын уюштуруу).

Көргөзмөгө катышуу коммерциялык банкка өзүнүн продуктусун жарнамалоого, рыноктун бардык сегменттеринин өкүлдөрүн көргөзмө дубалына көңүл бурдурууга мүмкүнчүлүк берет (жаштар, иштеген кардарлар, бизнесмендер, пенсионерлер ж.б.у.с.). Банктын жагымдуу имиджин колдоодо жаңы кардарларды издөө максатында жарманкелерге жана көргөзмөлөргө катышуу банктык рынокто негизги тенденцияларды аныктайт.

Дистанциондук режимде жеке жактарды тейлөөнүн сапатын жакшыртуу максатында коммерциялык банкка төмөндөгүдөй сунуштарды сунуштайт:

1. Бардык тармак үчүн «Мобилдик банкинг» тейлөөсүн киргизүү. Бардыгы эле, IT- адис болбогондуктан жеке жактарга интерфейс жана технологияны колдонуу түшүнүктүү болушу зарыл.

Ондоп-түзөөлөр «башкы түзөөлөр» боюнча иштегендей кылуу зарыл, стандарттуу WAP-баракчанын ордуна, түстүү Java-тиркеме түзүү зарыл. башталышында кардарларды окутуу максатында, аларды кызыктырган маалыматтар боюнча, бир эле убакта SMS-жөнөтүү жана суроо-талап жөнөтүү мүмкүнчүлүгүн түзүүчү система киргизүү керек. (SMS – билдирүү жолу менен банк менен сүйлөшүү мүмкүнчүлүгү).

2. Аймактык экспансия, географиялык мааниде эмес. Кымбат баалуу жана натыйжасы аз бөлүмдөрдү ачып эле койбой, ар бир кардарга максималдуу жакындоого мүмкүнчүлүк берген-анын иштеген жери, жашоосу, бош убактысы, бардык комплекстүү чечимдерин издөө керек. Бул концепция - бардык мүмкүн болгон байланыштарды жана техникалык каражаттарды, уюлдук телефондор менен ноутбуктарды камтуу менен дистанциондук банкингди колдонуу.

Ошондой эле, банктын сайтына Бишкек шаарынын (ж.б.ири шаарлардын) картасын, ошондой эле, «Айчүрөк» БУМдун картасын, «Дордой Плазанын» картасын жайгаштыруу зарыл жана банкоматтардын жайгашкан жерин көрсөтүү зарыл.

3. Жеке жактардын аралыктан банктык тейлөөсүн банктын бөлүмдөрүнүн буклети, телевизор аркылуу жарнамалоо, радио, интернет, call-борбордун операторлору аркылуу тейлөөлөрдү активдүү жарнамалоо. Кардарлардын көңүлүн буруу үчүн жарнамалоо керек:

- Тарифтердин төмөндүгүнө жана акысыз тейлөөлөргө көңүл бурдурууга басым жасалышы керек (максаты – дээрлик бекер, филиалдардан эч кандай айырмасы жок, кезек күтүп убакыт коротуп кереги жок экендигин далилдөө);

- Банк кызматташкан өнөктөштөрдүн көңүлүн бурууга басым жасоо: уюлдук байланыш операторлору, провайдарлер ж.б. (максаты – кардарлар терминал издеп жүрбөй, бир эле жерде туруп, бардык тейлөөлөр үчүн төлөөгө болоорун билиши керек).

- « өзүңдүн кредитинди <http://www.....kg/> сана» же « <http://www.....kg> сайтында өзүңө казына чогулт» сыяктуу жарнамаларды колдонуу. Салттуу чакырыктардын ордуна продукт же кызмат менен колдонууну сунуштоо, эч нерсеге милдеттендирбеген сайтка кирүүдө шарттарды көрүү мүмкүнчүлүгүн гана эмес, аларды өзүнө чактап көрүүгө да мүмкүнчүлүк түзөт. Хэдлинер « <http://www.bankkg.kg/> өзүңдүн кредитинди сана» интернет-жарнамадагы баннерде гана эмес, сырткы радио рекламада да колдонуу керек.Оффлайдык жарнама интернет-баннер катары иштейт;

- Казына каражатына түшкөн күнүмдүк пайданын калькуляциясынан банктын сайтына талаа түзүү (максаты – банкка болгон ишенимин арттыруу үчүн, кардарга капиталынын өсүп жатканы тууралуу көрүп турууга мүмкүнчүлүк түзүү).

4. сунушталган тейлөөлөрдүн ассортиментин кеңейтүү: авиа жана т/ж билеттерге буйрутма, интернеттен сатып алууларга төлөм, фитнеске

абонемент, жактырган ММКга жазылуу, камсыздоо төлөмү ж.б. же болбосо автоунаа, билим берүү жана ипотекалык кредитти төлөө үчүн ай сайын айлык акысынан которуу.

5. Атаандаштыкка жөндөмдүүлүк жана заманбап тейлөөлөрдү киргизүү: Интернет аркылуу кредит берүү жана казына ачуу, башка банктагы кредитин жабуу, ПИФтер менен иштөө аркылуу жана башка келечектүү тейлөөлөрдү интернет же телефон аркылуу кызмат кылуу.

Көпчүлүк банктардын планында – мобилдик платформаны колдоону өнүктүрүү болушу зарыл (смартфон үчүн мобилдүү банкинг тейлөөсү).

Персоналдуу уюлдук телефон же смартфондун жардамы менен мобилдүү төлөмдөрдү уюштуруу ыкмаларын эки чоң багытка бөлүп кароого болот. Башка жагынан бул долбоорлор «электрондук капчык» катары мобилдүү телефондордун жардамы менен жакынкы радио байланыш колдонууга, дүкөндөрдө жана соода автоматтарында алардын жардамы менен товарларга жана тейлөөлөргө төлөө мүмкүнчүлүгүн түзөт. пластикалык карт үчүн POS-терминалга окшош атайын эсептөөчү аппарат жайгаштыруу керек.

Мобилдүү тейлөөлөрдү киргизүү – Кыргыз Республикасында кеңири экспансия баскычын өтүп жаткан финансылык тейлөө чөйрөсүндө чекене багытта позицияларды бекемдөөнүн кезектеги этабы. Кыргызстандыктардын негизги бөлүгүнүн үйлөрүндө компьютердин пайда болушу менен интернетти кеңири колдонууга мүмкүнчүлүк түзүлдү жана Кыргыз Республикасында акырындык менен мобилдүү банкинг тейлөөлөрү Интернет-банкнингдин таанымалдыгын кууп жетет.

Изилдөөнүн жүрүшүндө банктын туруктуу жана коопсуз ишмердүүлүгүнүн зарыл шарттарынын бири болуп – жетекчилик тарабынан атаандаштык чөйрөдө талдоо маалыматын ачыктады. Иш-тажрыйбада бул тапшырма банктын коопсуздук коркунучун алдын-ала талдоо жана алдын-ала эскертүү жана кесип өтүү ченемдерин аныктоого салыштырылат. Тышкы саясий чөйрөдө негизги коркунуч болуп, абийирсиз атаандаштык жана коммерциялык чалгындоо, ички чөйрөдө – менчик персоналдын мыйзамсыз иш-аракеттери болуп эсептелет. Банктын менчигине кол салуулардын кенен жайылган түрү катары, барынан мурда, кредиттөө чөйрөсүндө алдамчылардын иш-аракетин белгилесек болот. Алардын мүнөздүү белгилери – ою жаман адамдардын банкты жогорку киреше жана сунушталган долбоорлорго үмүттөндүрүү менен кызыктыруу аракеттери.

Бул проблемалар анча чоң эмес жана чакан банктар үчүн актуалдуу. Коопсуздук кызматы банктын жана анын жетекчилеринин жеке коопсуздугун сактоого багытталган. Кредиттик жана юридикалык бөлүмдөрдүн мүмкүнчүлүгү, ошондой эле, олуттуу чектелген. Андыктан, иш жүзүндө кичи жана орто банктар кредит берүүдө иштелген байланыштарга же жетекчиликтин жеке байланыштарына багыт алса болот. Жыйынтыгында алар, кардар жөнүндө жеткиликтүү маалыматтын жоктугунан пайдалуу бүтүмдүн орчундуу бөлүгүнөн баш тартууга арагсыз болот.

Атаандаштык чөйрөсү жөнүндө анын жетекчилигинен талдоо маалыматын алуу банктын ишмердүүлүгүнүн туруктуу зарыл шарты болуп эсептелет. Мындай талдоону даярдоо менен атайын өз алдынча түзүмдүк бөлүм – атаандаш банкты чалгындоо кызматы алектениш керек. Автордун ою боюнча, башка өлкөлөрдүн тажрыйбасына таянып, мындай кызматтын максаты агрессивдүү атаандаштык чөйрөсүнүн шарттарында банктын коопсуздугун сактоо максатында жетекчиликтин маалыматтык-аналитикалык колдоосу болуп эсептелет.

Банктын кирешесин жогорулатуу тапшырмасын чечүү операциясында банктык продукт жөнүндө, ал тейлөөлөр жөнүндө, эң башкысы, банка кайрылууда жөнөкөй адамга пайда алып келе турган калктын маалыматтык деңгээли жөнүндө айтпай кетүүгө мүмкүн эмес. Бул жерде тилекке каршы биздин банктарга банктык тейлөөлөргө болгон керектөөчүлөрдүн кызыкчылыгына багыттоо ишке ашпай жатат (депозиттик казынаны эске албаганда, казынаны камсыздоо системасын киргизүүдө кандайдыр бир деңгээлде өсүү байкалган).

Кардарлар үчүн банктын ачыктыгы жумуштун көрсөткүчүнө таасирин тийгизет. Калктын финансылык билимсиздик маселесин жоюу зарыл. Жарандардын финансылык билимсиздик маселесин банк өз алдынча жоё албайт жана жойбошу зарыл. Мамлекет катары да, жаран катары финансылык билимдүүлүктү жогорулатуу маанилүү тапшырма болуп саналат. жарандар үчүн маанилүү деңгээлде өзүнүн талаптарын, өзүн тобокелдикке салбай туруп, канаатандырууга түткү берет.

Ушуга байланыштуу, изилденип жаткан маселени чечүүдө банктык секторго, жардамга билим берүү мекемелери да катышуусу мүмкүн. Окуу ккеңештик жана өлкөнүн калкынын финансылык билимсиздигин жоюу боюнча илимий мүнөздөгү клиника түзүү аркылуу Жусуп Баласагын атындагы экономикалык факультет маанилүү роль ойноосу мүмкүн.

Мындай түрдүү Клиниканы түзүү төмөндөгүлөрдү камсыздайт алат:

1. тийиштүү изилдөө иштерин жүргүзүү жана түзүү шарттарын ишке ашыруу үчүн жана финансылык клиниканы ишке киргизүү үчүн укуктук-ченемдик базаларды иштеп чыгуу;

2. жогору деңгээлдеги квалификациялуу профессорлук-окутуучулук курамды жана мобилдүү, финансылык маселелерде компетенттүү жаштарды тартуу;

3. финансылык кеңештер менен заманбап маалыматтык камсыздоо процессин көрсөтүү;

4. ченемдик документтерге негизделген «суроо-жооп» форматындагы дистанциондук кеңеш берүү,

5. Интернет – маек,

6. мобилдүүлүк,

7. кеңештердин жыйынтыгын ишке ашыруунун жүрүшүндө мониторинг,

8. «Финансылык кеңештер» маалыматтык сайты түзүү.

ушул сыяктуу Клиникаларды түзүү жаңы жумушчу орундарды түзүү жана өлкөнүн элин жумуш менен камсыздоо аркылуу жакырчылыкты жоюу, миндеген үй-бүлөлөрдүн жашоо деңгээлин жогорулатууда мүмкүнчүлүк түзүлмөк.

Тыянактар жана сунуштар

Кыргыз Республикасынын экономикалык өнүгүү алкагында банк чөйрөсүндө атаандаштыкты изилдөөнүн жыйынтыгы төмөндөгү жыйынтыктардычыгарууга мүмкүндүк берди:

1. Банк кызматтары рыногунда атаандаштык банктар ортосундагы жарыш катары ар дайым жигердүү өзгөрүүдө, жана жакшы жактары менен катар эле, финансы уюмдарынын өнүгүүсү үчүн тескери таасирин тийгизүүчү фактор катары каралышы мүмкүн. Бул мүмкүнчүлүккө байланыштуу атаандаштык чөйрөсүн, атаандаштардын ишмердигинин бардык түрлөрүн туруктуу түрдө изилдөө зарыл. Ири кичине дагы финансы уюму кандай гана ката болбосун өзү жөнүндө билдирип туруучу атаандаштыктын болуусун камсыздоо керек.

2. Банктык атаандаштыктын өзгөчөлүгү финансы кызматтары, банктык продуктар (кызматтар) түрлөрү жана атаандаштардын көз карандысыз жарышуусу ишке ашкан рынок чөйрөсүндөгү атаандаштык алкагында болуусу, ошондой эле, өзгөчөлүгү «каражат» жана «объект» түшүнүктөрүн эки бөлүп кароо зарылчылыгы да көрсөтүлгөн. Анткени алар атаандаштык күрөш алкагында бир эмес, эки чөйрөнү мүнөздөйт: кызмат – бир тараптан, жана колдонуучу экинчи тараптан. Финансы рыноктогу атаандаштыктын каражаты кызмат болуп эсептелет, ал аркылуу финансы уюмдар кардарлардын таануусун жана акчасын тартууга аракет кылышат. Финансы рыногундагы атаандаштыктын объектиси финансы кызматтарын колдонуучу – кардар, жана бул учурда анын тандоого мүмкүнчүлүгү бар.

3. Банктык алкакта маалыматтын келишпестигинин кесепетинен келип чыккан рыноктун жетишсиздиги банктык жөнгө салууну жана көзөмөлдөөнү жүргүзүү үчүн негиз берет. Маалыматтын жоктугу сезилген жана ички башкаруунун механизми жок жерде микроэкономикалык деңгээлде кылдаттык көзөмөл керек. Бирок, өнүгүп келе жаткан жана алдынкы экономикалык системанын институционалдык жана түзүмдүк каталары көп учурда банк проблемалары жогорулатат жана банктык жөнгө салууну жана көзөмөлдөөнү жүргүзүүнү кыйындатат. Өнүгүп келе жаткан жана алдынкы өлкөлөрдө системаны жөнгө салууга жана көзөмөлдөөгө бул толуктоого байланыштуу рыноктук тартиптик механизмди жарактуулугун күчөткөн атаандаштыкты өнүктүрүү болуу керек.

4. Алдынкы экономикалык системанын кээ бир элементтери рыноктук тартиптик механизмдердин үзгүлтүгүнө алып келет, ушуга байланыштуу, анык болгон банктык жөнгө салуу жана көзөмөлдөө банк системасын кайра багыттоо зарылчылыгы пайда болушу мүмкүн. Өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн маалыматты толук масштабда ачууну камсыздоо үчүн мыйзамдык-укуктук жана жөнгө салуучу каражаттарынын жоктугун белгилеп кетүү маанилүү. Маалыматтын жоктугу, толук эмес өнүккөн

атаандаштыктын жана бул өлкөлөрдүн экономикасына мамлекеттердин жигердүү кийлигишүүсү жалпысынан рыноктук процесстердин негизинде банктык проблемаларды натыйжалуу чечүүгө тоскоолдук кылат. Маалымданууну жана институционалдык көз карандысыздыкты жайылтууга багытталган чаралар атаандаштыкты өнүктүрүүгө жана рыноктук тартиптик чаралардын жарактуулугун күчөтүүгө көмөк көрсөтөт, ал өз кезегинде банк системасынын натыйжалуулугун жана ишенимдүүлүгүн көтөрөт.

5. Банктын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө баа берүү боюнча изилденген бардык усулдар рыноктун бардык кызыкдар болгон субъектилери тарабынан колдонула албайт. Биринчиден, алардын көбү жабык жана оңой менен ала албаган маалыматта негизделишет, экинчиден, алардын баары эсептик маалыматтар боюнча, ошондой эле убакыт боюнча да көлөмдүү, ошону менен бирге, кээ бир учурларда субъективдүү гана мүнөздө болушат.

6. Кыргыз Республикасынын банк чөйрөсүндө чың атаандаштык түзүлүп калды. Мекендик банктык атаандаштык толук эмес атаандаштык шарттарында өнүгүүдө, тактап айтканда, жиктелген олигополияда. Жагымдуу тышкы чөйрөдө банктын ар кандай кызматтарынын түрлөрүн өнүктүрүүгө мүмкүндүк берет: акча которуу боюнча, кредит берүү, депозиттерди тартуу жана төлөм карталарын көбөйтүү боюнча. Бул тенденция Доскредобанк, Экоисламбанк, Кыргыз инвестициялык-кредит банкы, ошондой эле эки мамлекеттик банк: РСКбанк жана Айылбанк ресурстарынын жогору өсүшүндө ачык көрсөтүлөт, бирок, активдер боюнча эң мыкты көрсөткүчтөрдүн реалдуу көрсөткүчүндө – бул динамикалуу өнүгүп жаткан Оптимабанк (Юникредитбанк), РСКбанк, Демирбанк жана KICB. Мамлекеттик банктар үчүн жагымдуу тышкы чөйрө түзүлүүдө: элдин ишеничими, максаттуу өнүгүп жаткан рыноктор.

7. 1)рыноктун толук үлүшү, 2)рыноктун салыштырма үлүшү, 3)рыноктун үлүшүнүн тенденциясы, 4)салыштырма киреше, 5)кызматтын салыштырмалуу сапаты, 6)жаңы кызматтардын пайда болуусу, 7)талапкерлердин көңүл буурусу, 8)салыштырма капитал сыйымдуулугу - критерийлер боюнча рынокто негизги атаандаштардын жоболорун талдоо – орун сумма усулунун жардамы менен изилдөөнүн жыйынтыктарына комплекстүү салыштырма баа берүүгө мүмкүнчүлүк берди, ушуну менен, банк-атаандаштардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн деңгээли аныкталды. Атаандаштардын ичинен атаандаштыкка жөндөмдүү болгон жогорку деңгээлдеги атаандаш Демирбанк, деңгээли боюнча кийинки Юнибанк, үчүнчү орунда АКБ Кыргызстан, төртүнчү орунда БТА Банк жана бешинчи ордуна Аманбанк жайгашкан.

8. Банктын рыноктук позицияларын аныктоодо баалануучу банк-атаандаштардын ишмердигинин негизги багыттары жана кызматынын сапаттарынын параметрлери боюнча салыштырмалуу мүнөздөмө изилделүүчү кызматтар боюнча банктар сунуштаган баанын сапатынын деңгээли дээрлик ар бир учурда менен дал келишкендигин аныктады. Изилделүүчү банктарда «жогорку сапат-төмөнкү баа» бекемдигинин камылгасы жок.

9. «SERVQUAL» ыңгайлаштырылган усулу канааттандыруу жыйынтык көрсөттү, башкача айтканда сапаттын терс коэффициенттери алынды. Ноль маанисинен бөлүнгөн канааттандыруу эмес жыйынтыктар көп учурда кардарлардын банк системасына ишенбестигинин көрсөтүү менен «ынанган» критерийи боюнча алынды.

10. Атаандаштыктын негизги проблемалары коммерциялык банктардын төмөндөгү позицияларында:

1) кардарлардын салыштырмалуу кызматтарды болжол менен же реалдуу билүүсүнүн жетишсиздиги;

2) областардын социалдык-экономикалык абалы жана рыноктордун көлөмү жөнүндө маалыматтын жоктугу;

3) калкта инвестициялоонун маданиятынын төмөндүгү;

4) атаандаштыктан ашып түшүү максатында күчтүү бренддин жоктугу;

5) банктын инвестициялык – жагымдуулугу катары натыйжалуу позициясынын жоктугу.

11. Колдонуучу жүрүмдөрдү жана кызмат көрсөтүүнүн сапатын изилдөөдө негизделген алты портфелден турган комплекстүү чечимдин матрицасы; Кыргыз Республикасынын областарында чыгуу жана иштөөлөрдө коштоо; коммуникативдик усулдар менен инвестициялык программаларды жылдыруу; банктын бренддин өнүктүрүү программасында; банк секторунда биригүүдө маркетингдик жана PR- жактан коштоочулук; ошондой эле банк ишмердигинин кызыкчылыктарында корпоративдик иш-чараларды өткөрүүдө коммерциялык банктардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатат, башкача айтканда бул матрицаны ишке киргизүүдө экономиканын ар кандай тармактарында кичи жана орто ишмердиктин экономикалык өсүүсү күтүлөт.

12. Кыргыз Республикасындагы банк ишмердигин мамлекеттик жөнгө салуу бул алкактагы атаандаштыкка оң жагынан таасир берүүдө: 1) кардарларга кепилдик берет, ал өзүнүн ишмердигин аткарып жаткан банк төлөмдүүлүгүндө жана ишенимдүүлүгүндө негизделет; 2) аралыкта көзөмөлдөө, өз учурунда каталарды оңдоо жана банктын кыйынчылыктарын жеңүүгө мүмкүнчүлүк түзөт. Ар кандай финансылык каражаттар менен мамлекеттик жөнгө салуу банктардын жоюучулугун колдоп турууга мүмкүнчүлүк берет. Фактордук регрессия моделинин милдеттүү талаптардын маанисинин көрсөткүчтөрүнүн негизинде сызыктык эмес түзүлүүсү КРнын УБнын милдеттүү резервдеринин ченемдик ставкаларын азайтуу ссудалык капитал сыяктуу колдонууга мүмкүн болгон банктын ашыкча резервин жогорулатууга мүмкүн берээрин тастыктады.

13. Кызмат көрсөтүүнүн сапаты банктык атаандаштыкты өнүктүрүүнүн негизги бөлүгү болуп эсептелет. Жеке тараптарга аралык режиминде кызмат көрсөтүүнүн сапатын жакшыртуу максатында так бир банк үчүн төмөндөгүлөр зарыл: 1) бардык аймактар үчүн «Мобилдүү банкинг» кызматын киргизүү, 2) Интернет-сервис-банк системасынын интерфейсин жөнөкөйлөтүү, аны жеткиликтүү кылуу, 3) жеке тараптарга

аралык банк кызматын көрсөтүү кызматын жигердүү жарыйлоо: анык бир банктарда басылмалар, телевизордо, радиодо, интернетте, call-борборлору жана IVR аркылуу ураандар, 3) сунушталуучу кызматтарды көбөйтүү, мисалы авиа жана темир жол билеттерин сатуу, интернетте сатып алууларды төлөө, машыгуу жайына абоненттик билеттерди алуу, ММКнын бардык түрүнө жазылуу, камсыздоону төлөө же унаа, окуу же ипотекалык кредитти ай сайын жабуу, 5) атаандаштыкка жөндөмдүү жана заманбап кызматтарды киргизүү: кредит берүү жана интернет аркылуу эсеп кысап ачуу, башка банкта карызын жабуу, баалуу кагаздар фондунда иштөө жана интернет же телефон аркылуу келечектүү кызматтар.

14. Банк ичиндеги атаандаштык чалгындоо кызматын түзүү банктын ишмердигинин туруктуулугунун зарыл шарты, анткени мындай кызмат катаал атаандаш чөйрө шарттарында кредиттик мекеменин коопсуздугун камсыздоо максатында жетекчиликке атаандаштар жөнүндө талдоодогу маалыматтарды ачыктоого мүмкүнчүлүк түзөт.

15. Финансылык билимсиздик акчалай каражаттарын банк системасынан тышкары сактоо, инфляциялык жана жеке акча жоготуунун жогорку тобокелчиликтерине кириптер кылат; бул операцияларды ишке ашырууда тез жана жөнөкөй ыкмаларды колдонбоо, зарыл болгон банк операцияларын аткарууга ашыкча убакытты сарптап бардык экономика үчүн кирешенин көлөмүн кескин төмөндөтөт.

Диссертациянын темасы боюнча жарыяланган макалалардын тизмеси

1. А.И.Абдиева Кыргыз Республикасынын коммерциялык банктарынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү. [Текст]: монография/А.И. Абдиева.- Б., 2012.-230с.

2. А.И.Абдиева Кыргыз Республикасынын банк системасынын өнүгүүсүнүн негизги тенденциялары. [Текст]: /А.И. Абдиева, А.К. Карабекова //Социалдык-гуманитардык илим, Б.,2005.-№3.- С.39-40

3. А.И.Абдиева Банктын өтүмдүүлүгүнүн моделдери. [Текст]: /А.И. Абдиева //Известия вузов, Б.,2005.-№5.- С.89-41

4. А.И.Абдиева Кыргызстан жана дүйнөлүк рынок: экономикалык интеграциянын эл аралык өнүгүү жолдору (Борбор Азия жана КМШ өлкөлөрүнүн мисалында). [Текст]: /А.И. Абдиева // АльПари, Алматы, 2005.- №3.- С.73-76.

5. А.И.Абдиева Банк чөйрөсүндөгү жаңы продуктар жана технологиялар [Текст]: /А.И. Абдиева, А.К. Карабекова, Э.Т.Жапарова // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы,- 6-сериясы,- 8-чыгарылыш,-Б.,2006.- С. 3-6.

6. А.И.Абдиева Коммерциялык банктын финансылык абалына баа берүүгө рейтингдүү кадам. [Текст]: /А.И. Абдиева, А.К. Карабекова // Илим жана жаңы технологиялар, Б.,2006.-№1.- С.103-105

7. А.И.Абдиева Кыргыз Республикасынын коммерциялык банктары көрсөткөн милдеттүү резервдеринин талаптарына бир факторлуу регрессивдүү моделинин сызыктык эмес түзүлүшү //Аль Пари, [Текст]: /А.И. Абдиева // АльПари, Алматы, 2006.-№1.- С.44-46.

8. А.И. Абдиева Коммерциялык банктарда корпоративдүү башкармалык жана ренжирингди киргизүү [Текст]: /А.И. Абдиева, Ж.Б. Тейитбаев // Жаштар илимий-практикалык материалдар жыйнагы, Б.,2006.- С.51-53.

9. А.И. Абдиева Кыргыз Республикасынын социалдык-экономикалык өнүгүүсүндө АӨБдүн орду жана ролу. [Текст]: /А.И. Абдиева, А. Умуралиева // АльПари, Алматы, 2006.-№1.- С.68-70.

10. А.И. Абдиева Кыргыз Республикасындагы ипотекалык кредитти өнүктүрүүнүн проблемалары. [Текст]: /А.И. Абдиева, А.Б. Абылгазиева // АльПари, Алматы, 2008.-№3.- С.80-82.

11. А.И. Абдиева Инфляциянын темпин төмөдөтүүдө акча-кредит саясатынын ченемдерин ишке ашыруу . [Текст]: /А.И. Абдиева // Вуздар жарчысы, Б.,2010.-№1.- С.101-102.

12. А.И. Абдиева. Ата-мекендик коммерциялык банктарда банк маркетингдерин уюштуруу [Текст]: /А.И. Абдиева, А.К Аскарлова// Ж. Баласагын атындагы КУУнун жарчысы, Юбилейлик чыгуусу.- Б.,2011.-С 24-26.

13. А.И. Абдиева Коммерциялык банктын финансылык туруктуулугун камсыздоодо жарманкенин ролу 1 этап. [Текст]: /А.И. Абдиева, А.К Аскарлова // КМЮАнын жарчысы КГЮМА, Б.,2011-С. 38-40.

14. А.И. Абдиева Коммерциялык банктын финансылык туруктуулугун камсыздоодо жарманкенин ролу 2 этап. [Текст]: /А.И. Абдиева, А.К Аскарлова // Вестник КГЮМА, Б.,2011-С. 40-42.

15. А.И. Абдиева. Жеке тараптар үчүн банк кызматтар рыногундагы маркетингдик изилдөө (первый этап). [Текст]: /А.И. Абдиева, А.К Аскарлова // КРПМА жарчысы, Б.,2011.-№1-С.55-57.

16. А.И. Абдиева. Жеке тараптар үчүн банк кызматтар рыногундагы маркетингдик изилдөө (второй этап). [Текст]: /А.И. Абдиева, А.К Аскарлова // Вестник АУП КР, Б.,2011.-№1-С.57-59.

17. А.И. Абдиева Банк конкуренциясынын теориялык негидери жана өзгөчөлүктөрү. [Текст]: /А.И. Абдиева, М. Ибраимов //Известия вузов, Б.,2011.-№1-С.56-58.

18. А.И. Абдиева Коммерциялык банктардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн критерийлери жана баалар . [Текст]: /А.И. Абдиева //Вуздар жарчысы, Б.,2011.-№1-С.87-89.

19. А.И. Абдиева Өнөр жайды кайра иштетүүчү ишканалардын финансылык абалы. [Текст]: /А.И. Абдиева, Г.Э. Сарбагышева // Вуздар жарчысы, Б.,2011.-№1-С.56-58.

20. А.И. Абдиева Кыргыз Республикасында айыл чарбаны өнүктүрүүдө айрым аспектилер. [Текст]: /А.И. Абдиева // Ж. Баласагын атындагы КУУнун жарчысы. Атайын чыгарылыш. Б., 2012.-С. 11-12.

21. А.И. Абдиева Банкттык сектордогу атаандаштыктын инновациялык түзүлүшү [Текст]: /А.И. Абдиева //Экономика жана финансы. Б.,2012- С. 4-6.
22. А.И. Абдиева Кыргыз Республикасындагы банктык системасынын өнүгүү өзгөчөлүктөрү. [Текст]: /А.И. Абдиева //Экономика жана финансы. Б.,2012- С. 6-8.
23. А.И. Абдиева Кыргыз Республикасынын реалдуу экономика секторун коммерциялык банктардын кредиттөөсүнүн түзүмү жана динамикасы. [Текст]: /А.И. Абдиева, К.Шаменова // Вуздар жарчысы, Б.,2012.-№6-С.77-79.
24. А.И. Абдиева Банк-атаандаштардын банктык атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн баалоо [Текст]: /А.И. Абдиева // Вуздар жарчысы, Б.,2012.- №6-С.101-102.
25. А.И. Абдиева Коммерциялык банктын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу боюнча чечимдердин комплекстүү матрицасы. [Текст]: /А.И. Абдиева., А.А.Саякбаева// Илим жана жаңы технологиялар, Б.,2012.-№6-С.94-96.
26. А.И. Абдиева Коммерциялык банктардын тышкы чөйрөсүн баалоо . [Текст]: /А.И. Абдиева, А.А.Саякбаева // Илим жана жаңы технологиялар, Б.,2012.-№6-С.111-113.
27. А.И. Абдиева Кыргыз Республикасында финансы клиникасын түзүү келечеги. [Текст]: /А.И. Абдиева., А.С.Сарыбаев, Б.Б. Байчубекова // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, Б.,2013.-С.3-5.
28. А.И. Абдиева Кыргыз Республикасынын коммерциялык банктарынын тышкы саясатынын айрым факторлору. [Текст]: /А.И. Абдиева.// Экономиканын жана менеджменттин проблемалары , Ижевск-2015. -№12 (52)-С. 56-57.
29. А.И. Абдиева Кыргыз Республикасынын калкынын финансылык билимин жоюу коммерциялык банктардын атаандаштыкка болгон жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун ыкмасы. [Текст]: /А.И. Абдиева // Экономиканын жана менеджменттин проблемалары, Ижевск-2015. -№12 (52)-С. 57-59.

Резюме

диссертации Абдиевой Адилы Ильясбековны на тему: «Конкурентоспособность коммерческих банков Кыргызской Республики», представленной на соискание ученой степени доктора экономических наук специальности 08.00.10 – финансы, денежное обращение и кредит.

Ключевые слова: коммерческий банк, банковская конкуренция, конкурентоспособность, банковский и небанковский сектор, инновации, банковский продукт, банковская услуга, Национальный банк Кыргызской Республики, внешняя и внутренняя среда, банковское регулирование и надзор, конкурентная разведка, финансовая грамотность.

Целью диссертационного исследования является разработка теоретических и практических рекомендаций, концептуальных основ развития коммерческих банков на основе диагностики и комплексных оценок их конкурентоспособности с учетом влияния факторов внешней и внутренней среды.

Объектом исследования является внешняя и внутренняя среды банковской системы Кыргызской Республики.

Предметом исследования являются экономические отношения, возникающие в процессе банковской конкуренции, в условиях формирования и развития финансовой системы Кыргызской Республики.

Методологическую базу составили приемы индуктивного и дедуктивного способа познания, принципы логического и системного анализа, метод обобщений, математические и статистические методы.

Научная новизна диссертации заключается в комплексном анализе конкурентных отношений и выявлении их особенностей в банковской сфере. Наиболее важные результаты, определяющие научную новизну: дан авторский подход к определению понятия «банковская конкуренция» в условиях развития рыночной экономики Кыргызской Республики; определена специфика банковской конкуренции, выявлены место и роль государственного регулирования в банковской деятельности, определены главные конкуренты коммерческих банков в области кредитования; построена карта позиционирования банковских услуг; уточнена и адаптирована методика «SERVQUAL»; разработана комплексная матрица по повышению конкурентоспособности коммерческого банка.

Степень использования. Результаты исследований по проблеме финансирования коммерческими банками и небанковскими кредитно-финансовыми учреждениями реального сектора в региональном разрезе, были использованы при составлении матрицы решений проблем в Стратегии развития экспорта Кыргызской Республики. Впервые, в он-лайн режиме, проведены лекции по кредитованию через ОТПК в рамках реализации «Финансовой клиники».

Область применения. Результаты работы могут быть использованы в разработке программы НБКР «Основные направления развития банковского сектора Кыргызской Республики на период до 2017 года» и Концепции финансовой грамотности в Кыргызской Республике, способствующие усилению устойчивости банковского сектора, поддержанию эффективности, безопасности и надежности банковской деятельности, созданию условий для увеличения доступа к банковским услугам, внедрению новых банковских технологий (решений) для завоевания рынков в региональном разрезе и дальнейший рост уровня финансового посредничества.

Абдиева Адиля Ильясбековнанын “Кыргыз Республикасынын коммерциялык банктарынын атаандаштыкка жарамдуулугу” аттуу темадагы 08.00.10 – финансы, акча айлантуу жана кредит адистиги боюнча экономика илимдеринин доктору илимий даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

Резюмеси

Негизги сөздөр: коммерциялык банк, банктардын атаандаштыгы, атаандаштыкка жарамдуулук, банктык жана банктык эмес сектор, инновациялар, банк продуктусу, банк кызматты, Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы, тышкы жана ички чөйрө, банктык жөнгө салуу жана көзөмөл, атаандаштык чалгындоо, финансылык сабаттуулук.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты болуп, тышкы жана ички чөйрөнүн факторлорунун таасирин эсепке алуу менен коммерциялык банктардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн комплекстик баалоонун жана диагностиканын негизинде алардын өнүгүүсүнүн концептуалдык негиздерин, теориялык жана тажрыйбалык сунуштарын иштеп чыгуу саналат.

Изилдөөнүн объектиси: Кыргыз Республикасындагы банк системасынын тышкы жана ички чөйрөсү.

Изилдөөнүн предмети Кыргыз Республикасынын финансы системасынын калыптануу жана өнүгүү шарттарындагы банктар атаандаштыгы процессинде пайда болгон экономикалык мамилелер болуп эсептелет.

Методологиялык базаны – таануунун индуктивдик жана дедуктивдик ыкмалары, логикалык жана системалык талдоонун принциптери, жалпылоо ыкмасы, математикалык жана статистикалык ыкмалар түздү.

Диссертациянын илимий жаңылыгы банк чөйрөсүндөгү атаандаштык мамилелерин комплекстүү талдоодо жана алардын өзгөчөлүктөрүн аныктоодо турат. Илимий жаңылыкты аныктоочу эң эле маанилүү жыйынтыктары төмөндөгүдөй: Кыргыз Республикасында рынок экономикасынын өнүгүү шартында “банктар атаандаштыгы” түшүнүгүнө автордук аныктама берилди; банктар атаандаштыгынын өзгөчөлүгү аныкталды, банк ишмердигинде мамлекеттик жөнгө салуунун орду жана ролу ачык көрсөтүлдү, кредиттөө областында коммерциялык банктардын башкы атаандаштары аныкталды; банк кызматтарын позициялоо картасы түзүлдү; “SERVOQUAL” усулу такталды жана ыңгайлашылды; коммерциялык банктын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу боюнча комплекстүү матрица иштелип чыкты.

Пайдалануу даражасы. Регионалдык тилкеде реалдык сектордогу коммерциялык банктарды жана банктык эмес кредиттик-финансылык мекемелерди финансылоо проблемалары боюнча изилдөөлөрдүн жыйынтыктары Кыргыз Республикасындагы экспортту өнүктүрүү Стратегиясындагы проблемаларды чечүүнүн матрицасын түзүүдө пайдаланылды. Алгачкы жолу онлайн-режиминде, “Финансы клиникасы” долбоорун ишке ашыруунун алкагында КТРК аркылуу кредиттөө боюнча сабактар өткөрүлдү.

Колдонуу чөйрөсү. Жумуштун жыйынтыктары банк секторунун туруктуулугун жогорулатууга, банк ишмердигинин коопсуздугун, ишенимдүүлүгүн жана натыйжалуулугун колдоого, банк кызматтарынын жеткиликтүүлүгүн жогорулатуу үчүн шарттарды түзүүгө, алкактык тилкеде рынокторду багындыруу үчүн жаңы банк технологияларын (чечимдерин) жайылтууга жана финансылык далдалчылыктын деңгээлин андан ары өстүрүүгө түрткү берген “2017-жылга чейинки мезгилде Кыргыз Республикасынын банк секторунун өнүгүүсүнүн негизги багыттары” КР УБнын программасын жана Кыргызстандагы финансылык сабаттуулук Концепциясын иштеп чыгууда пайдаланышы мүмкүн.

Summary

Abdieva Adila Ilyasbekovna's dissertation on "The competitiveness of the commercial banks of the Kyrgyz Republic", presented for a degree of Doctor of Economic Sciences, specialty 08.00.10 - Finance, money circulation and credit.

Keywords: commercial bank, banking competition, competitiveness, banking and non-banking sector, innovation, banking product, banking service, the National Bank of the Kyrgyz Republic, the external and internal environment, banking regulation and supervision, competitive intelligence, financial literacy.

The aim of the research is to develop a theoretical and practical recommendations, the conceptual foundations of the commercial banks on the basis of diagnosis and comprehensive assessment of their competitiveness, taking into account the influence of factors external and internal environment.

The object of research is the external and internal environment of the Kyrgyz Republic's banking system.

The subject of research are the economic relations arising in the process of banking competition in the formation and development of the Kyrgyz Republic's financial system.

The methodological base totaled techniques inductive and deductive method of knowledge, principles of logic and system analysis, synthesis method, mathematical and statistical methods.

The scientific novelty of the thesis is a comprehensive analysis of competitive relations and identify their characteristics in the banking sector. The most important results, defining scientific novelty: given the author's approach to the definition of "banking competition" in the conditions of market economy development of the Kyrgyz Republic; The specificity of banking competition, revealed the place and the role of government regulation in the banking business, defined the main competitors of commercial banks in lending; built map for positioning of banking services; refined and adapted technique «SERVQUAL»; developed a complex matrix to improve the competitiveness of the commercial bank.

The degree of use. The research results on the problem of financing by commercial banks and non-bank financial institutions of the real sector in the regional context, have been used in the preparation of the matrix of solutions to problems in the Export Development Strategy of the Kyrgyz Republic. For the first time, in-line, held lectures on lending through the PTRC in the framework of the project "Financial clinic."

Application area. The results can be used in the development of the National Bank of the KR program "Main directions of development of the banking sector of the Kyrgyz Republic for the period till 2017" and the Concept of financial literacy in Kyrgyzstan contributing to strengthening the stability of the banking sector, the maintenance of efficiency, safety and reliability of the banking activities, the creation of conditions for increase access to banking services, the introduction of new banking technologies (decisions) for the conquest of markets at the regional level and further increase the level of financial intermediation.